

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN İKTİSADİ BOYUTU (1939-1945) THE ECONOMIC DIMENSION OF TURK-AMERICAN RELATIONS IN THE SECOND WORLD WAR (1939-1945)

ALİ TOMALI*

ÖZ

1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin 1930-1939 arasında uyguladığı korumacı/devletçi politikalarının sekteye uğramasına yol açtı. Türkiye, Avrupa başta olmak üzere pek çok ülke üzerinde ciddi tahribat bırakan bu savaşa fiili olarak katılmamakla beraber, savaş ekonomisini uygulamaya mecbur kaldı. Diğer taraftan ülke nüfusunun ciddi bir bölümünü oluşturan erkek işgücünü silahaltına alan Türkiye, arz daralması yaşadı ve tüketim talebini karşılayamadı. Enflasyonist bir ortamın doğmasına yol açan ekonomik abluka, askeri harcamalar ve seferberlik gibi sıradışı unsurlar, ülke ekonomisini temelinden sarstı. Savaş başında tarafsızlığını ilan eden ABD ise, hem Alman zaferlerinden doğan Atlantik, hem de Japon politikalarının gösterdiği Pasifik tehdidi karşısında silahlanmaya hız verdi. Bu doğrultuda Türk-Amerikan ilişkilerinin ana yönü askeri ve iktisadi gelişmeler teşkil etti. Savaş ekonomisinin yarattığı ortamın etkisiyle ABD ile hemen her alanda ticari ilişkiler yoğunlaştı ve ordu malzemeleri ağırlıklı olarak ABD'den temin edildi. Zirai, sanayi, sağlık ve hizmet gibi tüm sektörlerin ihtiyacı yine ABD ile ilişkilerde önemli yer tuttu. Gerçekleştirilen yardım anlaşmalarıyla perçinleşen Türk-Amerikan ilişkileri, uzun süreli ve ciddi bir kopukluk yaşamadı. Savaş döneminde yaşanan ikili ilişkilerin iktisadi düzeyi, savaş sonrası gerçekleşecek olan büyük çaplı yardım ve antlaşmaların da temelini oluşturdu. Bu çalışmada, Türkiye ile ABD arasında yaşanan iktisadi/ticari ilişkilerin II. Dünya Savaşı boyunca hangi düzeyde yürütüldüğü, ilişkilerin iktisadi niteliği ve diplomatik gelişmelere yaptığı etkiler arşiv belgeleri ışığında tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler: ABD, İkinci Dünya Savaşı, İktisat, Ticaret, Türkiye.

ABSTRACT

The Second World War, which broke out in 1939, caused interruption of the protectionist / statist policies implemented by Turkey between 1930-39. Even though Turkey did not actually participate in this war, which caused serious damage to many countries, especially Europe, it was obliged to implement the war economy. These developments, which created an inflationary environment, and extraordinary factors such as economic blockade, military spending and mobilization have shaken the country's economy. In response to both the Atlantic threat posed by German victories and the Pacific threat posed by Japanese policy, the United States, which declared neutrality at the start of the war, has increased its weaponry. Accordingly, economic and military developments formed the main trajectory of Turkish-American relations. With the effect of the environment created by the war economy, commercial relations with the United State have intensified in almost every field, and army materials were mainly supplied from the United States. The need of all sectors such as agriculture, industry, health care and service also occupied an important place in relations with the United States. Turkish-American relations, riveted by aid agreements, have not suffered a prolonged and serious disconnect. The economic level of bilateral relations during the war was also the basis for large-scale assistance and treaties that would take place post-war. The degree to which Turkey and the United States engaged economic/trade connections during the Second World War, the economic nature of the interactions, and their effects on diplomatic developments will be analyzed in light of archival records in this paper.

Keywords: Commerce, Economics, The Second World War, Turkey, USA.

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, atomali@pau.edu.tr, ORCID: [0000-0002-9560-7723](https://orcid.org/0000-0002-9560-7723).

Extended Abstract

Relations between Turkey and the United States date back to the last quarter of the eighteenth century, but the first interactions between two countries were when the United States arrived to trade on the Ottoman lands. Although there was some short-term pressure in bilateral relations at times, there was no long-term economic or diplomatic breakdown. In the nineteenth century, the first formal contacts were established, and the official framework of relations was put up.

After World War Second issues were the focus of the study on Turkish-American contacts in the literature. The calm of bilateral relations during the Ottoman period, the National Struggle, and the early years of the Republic, on the other hand, served as a preparation phase for post-World War Second relations. In this context, the main motivation for this study was the lack of adequate examination of the economic dimensions of the period (War Period) between 1939 and 1945. In this context, the study aims to uncover the economic dimension of Turkish-American relationships throughout World War Second (1939-1945), as well as the impact of economic/trade relations on the war economy and trade volume.

The Turkish economy was influenced deeply by the political and economic turmoil that erupted with the start of the war. Investments have stalled, statism policies have been disrupted, and nearly a million qualified manpower have been called to war. Consumption expenditures and costs grew as a result of this. In the face of total demand, total supply was inadequate, resulting in an inflationary and out of government control economic structure. Despite this negative structure, Turkish-American relations made positive progress. Turkey, which has experienced a significant decrease in economic growth and contraction rates, has concentrated its relations with the United States. Practically in every field specially in the military and military equipment, commercial life with the United States has been witnessed by remarkable mobility. Economic mobilization has enabled the acquisition and sale of goods and materials at several phases, including industry, agriculture, trade, health, state institutions, urbanization, agriculture, aviation, and safety, with a focus on military spending. When we examine the quality and amount of export/import materials realized in economic life, we see the true political reality that the process of preparing for war actually occurred, and the economic requirement imposed by this process is reflected in wartime budgets.

Even though the path of bilateral relations changes on a regular basis, in general, a good and balanced policy was pursued. Turkey, which managed to avoid the war by implementing a "flexible balance policy," has benefited from increasing its gold and foreign exchange reserves to a limited extent. The real winner of the war, however, was the United States in both the economic and political arenas. At the end of the war, Turkey declared war on Germany and Japan, which has a symbolic meaning, as part of a political ploy to join the UN and secure allies' support.

Because of Turkey's trade with Germany and its chrome sales, the United States launched an effort to separate Turkey from Germany for the sake of Europe's future and interests. It has made a significant contribution in this area by involving Turkey in the Lend and Lease Program. The Lend and Lease Agreements, on the other hand, have had a considerable impact on both the economic and political dimensions of Turkish-American relations. Besides, it also took an important role in terms of preparing for the financial and military help (Marshall and Truman) that would be forthcoming in the postwar years.

Turkey has established arrangements in custom rates and begun to shape its role in the new world order on the axis of the United States as a result of the aid accords. After this process, a period of gradual expansion was entered with loans and aid from the United States. Truman ve Marshall aids have a significant contribution to this process. The investments in the industrial sector have been the main elements of the period after 1950.

Giriş

Bir ülkenin dış politik kulvarda temel olarak yürüncesine aldığı eğilimlerinin ve diplomatik reflekslerinin; sahip olduğu kültürel, tarihsel, stratejik ve ekonomik yapısıyla doğrudan ilgili olduğu kuşkusuzdur. Tarihin, olayların neden-sonuç ilişkisi içerisinde birbirlerini takip ederek süregelen diyalektik bir disiplin olduğu düşünüldüğünde, Türk dış politikasının; niteliksel farklılıklar olsa da Osmanlı diplomasisinin doğal bir uzantısı olduğu ve bu miras üzerine yükseldiği ifade edilebilir. Ayrıca Türkiye'nin mevcut coğrafi ve jeo-stratejik pozisyonu itibarıyla özel bir konuma sahip olması ve bu sebeple uluslararası arenada her daim güvenlik faktörünü fazlasıyla önemsemek zorunda kalan bir ülke olarak nitelendirilmesi bu minvalde elzemdir.

Diplomasinin, bir devletin sınırları ötesindeki devletlere uyguladığı bir siyaset biçimi olmasının yanında durağanın aksine dinamik bir olgu olduğu hatırlanmalıdır. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan süreçte yaşanan politik, askeri, kültürel, hukuki ve ekonomik münasebetler Türkiye'nin milli çıkar olarak belirlediği teamüllerinin içinde yer alan bir sürece karşılık gelmektedir. Bu sürecin kolay işlemediği gibi sürece etki eden doğrudan ya da dolaylı pek çok unsurun var olduğu da aşikârdır. Diğer yandan devletlerarası ilişkilerde karar mekanizmalarının hızlı ve etkili bir şekilde işletilmesi de bu hususta oldukça önemli bir parametre olarak ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde ülkelerin siyasi ve ekonomik güçleri belirgin rol oynarken, Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihsel arka planında da bu faktörler başat unsurlar olarak yer almaktadır. XVIII. yüzyılda ticari faaliyetler ile başlayan daha sonra misyonerlik çalışmaları ile derinlik kazanan Türk-Amerikan ilişkilerinin yaklaşık iki yüz yıllık bir tarihçesi mevcuttur. Bu tarihsel süreçte ticari münasebetler ile başlayan ve ağırlıklı olarak bu sahada devam eden ilişkilerin devamlılığı belirli dönemlerde kesilme noktasına gelmiş¹ lakin tam anlamıyla ve uzun soluklu bir diplomatik ve ekonomik kopuş yaşanmamıştır. İki devlet arasında tanzim edilen Ticaret Antlaşmaları, ekonomik işbirliği ve bu eksende yürütülen ithalat-ihracat hareketliliği ilişkilerin belirli bir düzeyde kalmasında önemli bir etken olmuş, diğer taraftan diplomatik görüşmelerin seyrini de belirlemiştir.

Türk-Amerikan ilişkilerinin özellikle II. Dünya Savaşı sonrası bir sıçrama yaptığı genel kanaat olsa da tarihsel perspektifte iki devlet ilişkilerinin somutlaşması çok daha geri bir tarihe dayanmaktadır. Fakat bu hususta kaleme alınan çalışmaların ağırlık merkezini 1945 ve sonrası meseleler teşkil etmektedir. Hâlbuki ikili ilişkilerin Osmanlı'daki serencamı, Milli Mücadele Dönemi, Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet'in ilk yılları, 1945 sonrası ilişkilere hazırlık niteliği taşıyan misallerle doludur.² Nitekim yapılan inceleme sonucunda çalışmanın temelini oluşturan 1939-1945 arası evrede, yaşanan iktisadi gelişmelerin yeterince irdelenmemesi bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, II. Dünya Savaşı döneminde (1939-1945) Türk-Amerikan ilişkilerinin iktisadi boyutu ve hangi düzeyde ilerlediğini ortaya çıkartmaktır. Ayrıca mezkûr dönemin askeri ve siyasi boyutları pek çok çalışmada sıklıkla işlendiği ve ortaya konduğundan bahsi geçen konulara değinilmeyecek, iki devlet arasında yaşanan ekonomik/ticari münasebetlerin savaş ekonomisi üzerindeki yansımaları ile ticaret hacminin hangi düzeyde gerçekleştirildiği yerli ve yabancı arşiv kaynakları, süreli yayınlar ve ikinci el çalışmalar ışığında tetkik edilecektir.

Bu bağlamda ilk olarak, Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihsel arka planı ve iktisadi geçmişi hakkında bilgilere yer verilecektir. Bu kısımda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi şeklinde iki safhada incelenecek olan Türk-Amerikan ilişkilerinin kısaca genel bir çerçevesi çizilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde; Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki mevcut pozisyonu, uygulanan iktisadi politikalar ve iç ekonomik yapısı hakkında bilgilere değinilecektir. Akabinde ise savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinin iktisadi düzlemdeki seyri, işlevselliği ve sürdürülen ticari münasebetlerin niteliği detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri

Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulduğu tarihten itibaren Akdeniz ticaretine duyduğu ilgi, Türk-Amerikan ilişkilerinin ticari bir zeminde başlamasına olanak sağlamıştır.³ Türk-Amerikan ilişkilerinin kökenleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar uzanmakla beraber, 1783'te bağımsızlığını elde eden ABD ile yaklaşık otuz milyon nüfusu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti⁴ arasındaki ilk ilişkiler, Amerikalı ticari temsilci ve girişimciler vasıtasıyla başlamıştır. Bu ilişkiler dolayısıyla Osmanlıların Amerikalılarla ilk tanışması, bu dönemde Osmanlı

¹ ABD'nin 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na girmesi Türk-Amerikan diplomatik ilişkilerinin kesilmesine yol açmıştır. Bu kesinti; ara dönemde bazı girişimler yaşansa da 1927'ye kadar devam etmiştir. Bu kısa süreli hadise, mezkûr döneme ve kendinden sonraki dönemlere önemli bir etki yapmıştır. Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *AAM Dergisi*, XIII/38, (1997), 632-639, <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xiii-temmuz-1997-sayi-38>, Erişim 05.04.2021.

² Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, 17-18.

³ Zafer Akbaş, Ahmet Hüsrev Çelik, Melih Duman, "İkinci Yüzyılda İşbirliği ve Çatışma Sarmalında Türk-Amerikan İlişkileri", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13/19, (2019), 2228, <https://doi.org/10.26466/opus.532884>, Erişim 08.04.2021

⁴ Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda dönemin en güçlü devletleri arasındaydı. Ayrıca Bosna'dan Kafkaslara, Cezayir'den Yemen'e, Eritre'den Basra'ya kadar uzanan; Marmara, Karadeniz, Ege, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyete sahip olan ve yaklaşık otuz milyon nüfusu bünyesinde barındıran güçlü bir devlet konumundaydı. M.Şükrü Hanoğlu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, Princeton, 2008, 6-7.

toprağı olan Fas, Tunus, Trablusgarp ve Cezayir'i de içine alan Mağrib bölgesinde meydana gelmiştir.⁵ Amerikan ticaret gemileri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu limanlarına gelmeye başlamış ve mezkûr dönemde herhangi bir ticari Antlaşma imzalanmasa da ABD, 1802'de İzmir'e bir konsolos atamıştır. Lakin Osmanlı Devleti'nin bu atamayı tanımaması, konsolosun İzmir'den ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.⁶

Osmanlı Devleti donanmasının İngiliz, Fransız ve Rus Donanmaları tarafından 1827'de Navarin'de yakılması ve akabinde yaşanan 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı mağlubiyeti Osmanlı Devleti'ni yeni bir müttefik ve dost arayışına itmeye başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandıracak olan bu facialar, Osmanlı ile Amerika arasında imzalanacak bir Antlaşmanın kapısını aralamıştır. Bu vesileyle ilk resmi ilişkiler, 7 Mayıs 1830'da *Seyri Sefain ve İcra-yı Ticarete Dair Antlaşma* ile kurulmuştur. Bu antlaşmayla ABD'ye "The most favored nation" (en ziyade müsaadeye mazhar ülke) statüsü verilirken,⁷ iki ülke arasındaki siyasi ve ticari münasebetlerin çerçevesi çizilmiştir.

Osmanlı ile Amerika arasında 1830 tarihli Ticaret Antlaşması, 25 yıllığına imzalanmış ve 1855'de geçersiz hale gelmiştir. Bunun akabinde imzalanan ikinci Ticaret Antlaşması, 28 yıl süreli olan 13 Şubat 1862 tarihli *Seyrisefain ve Ticarete Dair Antlaşması* olmuştur. İngiltere ile imzalanan 16 Ağustos 1838 tarihli antlaşmaya atfen, %8 olan gümrük vergisi %1'e indirilmiş, ithalat gümrük vergisi de %1 olarak belirlenmiştir. Ayrıca tuz ve tütünün Osmanlı Devleti'ne ithali de çok istisnai haller dışında yasaklanmıştır.⁸ Antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin barut, top, silah ve savaş malzemesi konusunda tatbik ettiği yasak da aynen devam etmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin 1869'dan itibaren ABD'den silah almaya başlamış ve bu hükmün uygulanmadığı anlaşılmıştır.⁹ Bunun dışında 11 Ağustos 1874'de imzalanan *Tabiiyet, Gayrimenkul ve Suçluların İadesi Antlaşmalarıyla*¹⁰ hukuki konularda da Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin çerçevesi çizilmiş ve ilişkilerin bir nevi kuruluş aşaması tamamlanmıştır.

Diğer taraftan Amerikan teknolojisinin ilerleyişi, Osmanlı Devleti'nin ABD ile olan ticari münasebetlerini daha belirgin hale getirmiştir. Bu bağlamda savaş gemileri ve silah ticareti, Osmanlı-ABD ticari ilişkilerini özel bir yere taşımıştır. Özellikle Navarin faciasından sonra Osmanlı Devleti'nin ABD savaş gemilerine ve kara silahlarına duyduğu ilgi, iki ülke arasında yoğun bir silah ticaretinin başlamasını sağlamıştır.¹¹ ABD kayıtlarına göre ilk silah ticareti ise, 10 Mayıs 1869'da gerçekleştirilmiştir.¹² Osmanlı Devleti, 1869'da ABD'den satın aldığı 239.000 tüfeği doğrudan ABD Hükümetinden alırken, bu tarihten sonraki yapılan alımlar Amerikan özel şirketleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.¹³ İlk silah alımlarının başladığı bu tarihten kısa bir süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı

⁵ Erhan, "Türk-Amerikan İlişkilerinin", 33-34.

⁶ Ayrıca *George Washington Firkateyninin Akdeniz'e giren ilk harp gemisi olduğu ve akabinde de 9 Kasım 1800'de İstanbul'a geldiği* ifade edilmektedir. Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*, LI, (1987), 927-928, <https://belleten.gov.tr/tammetin/1979/tur>, Erişim 03.04.2021. Farklı kaynaklarda ise Amerikan ticaret gemilerinin ilk kez İstanbul'a 1786'da, İzmir'e 1797'de ve İskenderiye'ye ise 1800'de geldiği yer almaktadır. Orhan Koloğlu, "Türk'le Amerikalının Tanışması", *Tarih ve Toplum*, 28(163), (1997), 17.

⁷ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: TTK, 1991, 1-6.

⁸ 1830 Antlaşmasıyla 1862 Antlaşması arasında bazı farklar mevcuttur. Örneğin 1862 Antlaşması bir öncekine göre daha ayrıntılı düzenlenmiştir. Bir diğer fark ise, 1830 Antlaşmasında Amerika'nın adı "Amerika Devleti" şeklinde geçerken, 1862 Antlaşmasında "Hükümet-i Müçtemi'a-i Amerika" yani "Amerika Birleşik Hükümetleri" diye zikredilmiştir. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 7.

⁹ Nurdan Şafak, "Osmanlı-Amerikan İlişkileri", 135-151'den aktaran, Gürbüz Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (2018), 4. https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/40363/482529#article_cite, Erişim 05.04.2021, A. Üner Turgay, Osmanlı Devleti'nin silah ve mühimmat yasağını 1862'de kaldırdığını ifade etmektedir. A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During The Nineteenth Century", *The Journal Of Ottoman Studies*, III (1982), 226. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10974/131336> Erişim 18.09.2021.

¹⁰ ABD Başkanı imza tarihinden 15 yıl geçmiş olması sebebiyle mezkûr antlaşmalar için senatodan yeniden onay almak istemiş, lakin onay belgeleri bir türlü teati edilemediği için antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 15-18.

¹¹ İhsan Satış, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Amerika Silah Ticareti", *History Studies*, (3), (2011), 299, http://dx.doi.org/10.9737/hist_318. Erişim 16.09.2021. Metin Ünver, "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), (2013), 204, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000560, Erişim, 16.09.2021.

¹² 1861-1865 ABD iç savaşının bitmesinin ardından, ABD elinde kalan savaş artığı silahları satışa çıkarmış, Osmanlı Devleti Washington büyükelçisinin durumu Babıâli'ye bildirmesi sonucu, ilk parti olarak 114.000 adet İngiliz yapımı Enfield tüfekleri tanesi 7 dolardan satın almıştır. Kısa bir süre sonra, tanesi 7 dolardan temizlenip onarılarak yeni hale getirilen 125.000 adet Springfield tüfeği parçaları ile birlikte alınmıştır. Oral Sander, Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977, 56-59.

¹³ Satış, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", 301.

Rus Savaşı'nda da Osmanlı Devleti ABD'den yüklü miktarda tüfek ve mühimmat satın almış ve cephelerde kullanmıştır.¹⁴

Bu dönemde ABD'nin yıllık ihracatı içinde Osmanlı Devleti'nin payı %1,7 Osmanlı'dan satın alınan mallar ise ABD ithalatının %1'ini oluşturmaktadır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ihracat hacmi içinde ABD'ye yapılan ihracatın payı da %23'tür.¹⁵ Kahir ekseriyet ABD ile münasebetlerin kökenlerinde ticari ilişkiler yatmakla beraber, herhangi bir şekilde "politik" ilişkiler söz konusu olmamıştır. Bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, Amerika'nın beşinci başkanı James Monroe'nun 2 Aralık 1823'te, Amerikan Kongresi'ne gönderdiği; "Avrupa Devletleri'nin Amerika kıtasına müdahale etmesine izin verilmeyeceğini, Amerika'nın da Avrupa Devletleri'nin sorunlarına karışmayacağını, ayrıca Avrupa'nın kıtaya yönelik her teşebbüsünü Amerika'nın kendi barış ve güvenliğine yöneltilmiş hareket olarak sayacağını"¹⁶ ilan ettiği doktrindir.

1908-1914 arası döneme bakıldığında siyasi olarak risk almaktan kaçındığı görülen ABD'nin, devam ettirdiği Monroe Doktrini çerçevesinde 1911 Osmanlı-İtalyan Savaşı'nda arabuluculuk yapması için verilen teklifi reddetmiş ve Balkan Savaşlarına da ilgisiz kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin genel seyri bakımından Ermeni meselesi ve misyonerlik faaliyetleri de gerginlik noktaları olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, ABD kamuoyunda olumsuz bir Türk algısı yaratılmaya ve propaganda faaliyetleri yürütüldüğü görülmektedir. Siyasi münasebetlerin yeterli düzeyde olmaması da yaşanan olumsuz havayı iyice derinleştirmiştir. Ayrıca Amerikalı misyonerlerin tehçire karşı çıkararak gerçek dışı raporlar düzenlemeleri ve dünya kamuoyunu etkilemeleri bir diğer gerginlik sebebi olarak belirmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Kasım 1914'te savaşa girmesi ilişkileri çıkmaza sokarken, ABD'nin 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan etmesinin ardından Almanya, Osmanlı Devleti'nin ABD'ye savaş ilan etmesi yönünde baskı yapmaya başlamıştır. Bu baskılara rağmen Osmanlı Devleti ABD'ye savaş ilan etmemiş, 20 Nisan 1917'de diplomatik ilişkilerini sonlandırmakla yetinmiştir.¹⁸ Bu diplomatik kesinti Şubat 1927'de yeniden kurulana kadar devam etmiştir.

Türk-Amerikan ilişkilerinin Osmanlı'daki seyri, genel itibariyle siyasi olmaktan çok ABD'nin Osmanlı topraklarında tesis ettiği ticaret başta olmak üzere dini ve kültürel faaliyetler ekseninde şekillendiği zikredilebilir. İki ülke arasında doğrudan doğruya bir ittifak ya da çatışmanın ortaya çıkmayışı da Monroe Doktrini kapsamında ele alınmalıdır. Bunun yanında ABD'nin bu dönemde artan üretim fazlalığı ve sermaye çokluğu, dış politikada yeni bir dönemin hazırlık aşaması olarak da düşünülmelidir. İlişkilerdeki yer yer kesinti ve çatışmasız ortamı, ABD'nin Osmanlı topraklarına olan coğrafi uzaklıkta aramak en mutedil yaklaşım olarak görülmektedir.

1.2. Cumhuriyet Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri

Şüphesiz ki Türkiye için 1923 yılının en önemli gündemlerinden biri, Lozan Konferansı olmuştur. 1919-1922 arasında Mustafa Kemal liderliğinde yürütülen Milli Mücadele safhasını başarıyla neticelendiren Ankara Hükümeti, Lozan'a galip devlet statüsünde katılmıştır. Konferansta bulunan ABD Hükümeti, Osmanlı Devleti ile savaşa girmediği için bir anlaşma imzalaması da bahis konusu olmamıştır. ABD, konferansa sadece delegasyon göndererek gözlemci olarak yer almış,¹⁹ lakin görüşmeler esnasında gözlemciliğin çok ötesinde aktif bir rol oynamıştır. Çünkü konferans gündeminde ABD çıkarlarını ilgilendiren pek çok konu yer tutmuş ve bunların başında, "açık kapı ilkesi" (open door policy) gelmiştir. Diğer meseleler ise, Amerikan okulları ile diğer sosyal ve dinsel kuruluşların devamını sağlamak olarak görülmüştür.²⁰

Görüşmeler esnasında İsmet Paşa, ABD'yi Türk tarafına çekebilmek için bazı tavizler göstermekten geri kalmamıştır. Örneğin, barıştan sonra Türkiye'nin girişeceği ekonomik kalkınma faaliyetlerinde Amerikan teşebbüslerine ayrıcalık tanınacağını ve hatta Musul'un geri alınması halinde petrolün işletilmesi için Amerika'nın tercih edileceğini ifade etmiştir. ABD'li yetkililer, gözlemci statüsüne rağmen İngiltere, Fransa ve

¹⁴ Turgay, "Ottoman-American Trade", 226, Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Öreñç, Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, 119.

¹⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14(3), (1981), 87.

¹⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK, 1999, 712.

¹⁷ Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Ankara: AAM Yayınları, 2010, 19-20.

¹⁸ Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", 632.

¹⁹ Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1961, 9.

²⁰ Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı" *Belleten*, LV, (1991), 483-484, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2192/tur>, Erişim 06.04.2021.

İtalya cephesinden ayrılmamış ve Türkiye'nin sorunlarını önce müttefiklerle çözmesi gerektiğini ifade etmiştir.²¹ Nitekim Lozan Antlaşması'nın son şeklinin verilmeye başlamasından sonra iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını öngören bir anlaşma için Türk-Amerikan müzakereleri başlamıştır. Müzakereler sonucunda Türkiye ile ABD arasında 6 Ağustos 1923 tarihli resmi adı "genel antlaşma" olan 32 maddelik *Türk-Amerikan Lozan Antlaşması* imzalanmıştır. Yine aynı tarihte bir de 12 maddelik *İade-yi Mücrimin* (Suçluların iadesi) antlaşması yapılmıştır.²² Genel Antlaşma iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına olanak vermekle beraber, kapitülasyonları öngörmediği, Türkiye'deki Amerikan din ve eğitim kurumlarına serbestiye verilmediği ve bir de Ermeni sorununun çözüme kavuşturulmadığı için Amerikan Senatosu tarafından onaylanmamış (1927) ve yürürlüğe girmemiştir.²³

20 Nisan 1917'de kesilen Türk-Amerikan ilişkileri, Şubat 1927'de iki taraf arasında imza altına alınan bir *modus vivendi* ile tekrar tesis edilmiştir. Bu bağlamda döneme ilişkin önemli bir refleks olarak görülebilecek diplomatik gelişme ise, Joseph C. Grew'in Amerika'nın Türkiye nezdinde ilk büyükelçi olarak tayin edilmesi²⁴ ve 12 Ekim 1927 Ekim'de Atatürk'e güven mektubunu sunması olmuştur. Buna karşılık Türkiye'nin Washington ilk büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey de, 5 Aralık 1927'de göreve getirilmiş ve Başkan C. Coolidge'ye itimatnamesini sunmuştur.²⁵ Bu tarihten itibaren Türk-Amerikan ilişkileri kesintiye uğramaksızın ilerleme göstermiştir. Bilhassa özel antlaşmalarla yürütülen ekonomik ilişkiler, memnun edici düzeyde mesafe kaydetmiştir. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Crew'in ilişkilerin dostça yürütülmesinde ciddi katkıları olurken, Amerikan pazarlarının Türk mallarına ve özellikle incir ve tütün satımına müsait olduğu yönünde bir girişimi olmuştur. Gerçekten de, 1924-1929 arası dönemde Türkiye'nin ihracatının %13'üne karşılık gelen 25,1 milyon Türk Lirası tutarındaki ürünü Türkiye Amerika'ya ihraç etmiştir. Başka bir ifadeyle, ABD, Türkiye'nin dış ticaretinde önem kazanmaya başlamış, ABD'nin ithalattaki payı %3'ten %6'ya, ihracattaki payı da %6'dan %13'e yükselmiştir.²⁶

Türk-Amerikan ilişkilerinin politik ve diplomatik çerçevesi karşılıklı görüşme ve müzakerelerle olumlu bir havada seyredirken, ekonomik ilişkiler açısından bazı önemli gelişmeler vuku bulmuştur. Bunlar, ABD ile kalıcı bir ticaret antlaşması imzalanana kadar daha önce yapılmış olan geçici ticaret antlaşması hükümlerinin uzatılması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu minvalde Amerika ile yapılan geçici ticaret antlaşması, Ocak 1928'de üç ay²⁷, Nisan 1928'de on iki ay²⁸ ve Nisan 1929'da tekrar on iki ay süreyle uzatılmıştır.²⁹ İktisadi yaşama dair asıl gelişme, 1 Ekim 1929'da imzalanan *Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'dır*.³⁰ Bu anlaşmanın en büyük özelliği ise, daha önce olduğu gibi tarafların birbirlerine "en ziyade müsaadeye mazhar millet" muamelelerini vermeleri olmuştur.

Dünya ekonomik bunalımının Türkiye üstündeki etkileri, cari bütçe açığı ve döviz sıkıntısı, dış borçlanma gereksinimini bu evrede iyice artırmıştır. Bu doğrultuda Cumhuriyet döneminin ilk dış borçlanması 1928'de gerçekleşirken, konsolide dış borçlanması 1930'da yaşanmıştır.³¹ Kıbrıt tekeli 25 yıllığına kendisine verilen bir Amerikan şirketi, karşılık olarak Türkiye'ye 10 milyon dolar (1930 kuruna göre 21 milyon TL) borç vermiştir. Borç, külçe altın olarak verilmişti ve yıllık faizi %6,5 vadesi 25 yıldır. Ayrıca şirket, elde ettiği ayrıcalık karşısında

²¹ Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", 638.

²² Ahmet Özgiray, "Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *AAM Dergisi*, 15/43, (1999), 55. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-mart-1999-sayi-43>, Erişim 07.04.2021. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 89-109. G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 10-11.

²³ Akdes Nimet Kurat, *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara: Doğu Matbaası, 1959, 42-43.

²⁴ Amerikan Başkanının isteği ve Senatonun onaylamasıyla Grew, 19 Mayıs 1927'de Türkiye'ye elçi olarak atanmıştır. John Grew, *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü*, Çev. Muzaffer Aşkın, Çağdaş Matbaacılık, 2000, 41.

²⁵ İsmail Soysal, "Türk Amerikan ilişkilerinin Ana Çizgileri", *Belleten*, XLI (1977), 265, <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1456/tur>, Erişim, 05.05.2021. Oral Sander, *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, 7.

²⁶ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, 150.

²⁷ *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (Bundan sonra *BCA* olarak gösterilecektir). 30-18-1-1.27-76-2, (30.01.1928)

²⁸ *BCA*, 30-18-1-1.28-25-2, (25.04.1928)

²⁹ *BCA*, 30-18-1-2.3-21-6, (03.04.1929)

³⁰ Antlaşma TBMM tarafından 12 Nisan 1930'da onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, III/18, 12 Nisan 1930, 36-37.

³¹ Türkiye'nin ilk dış borçlanması, yabancıların elinde bulunan demiryollarının millileştirilmesi amacıyla 1928'de yapılmış, 14 Haziran 1930'da da ABD'den 10 milyon dolar "iktisadi cihazlanma" maksadıyla borç alınmıştır. Bkz. Kurban Ünlüönen, "Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(4), (1988), 325. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/22983/246304>, Erişim 28.05.2021. Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi", 195-196.

Türkiye'ye her yıl 1,8 milyon lira ödeyecekti.³² Ekonomik bağlamda bir diğer önemli gelişme ise, başkanlığını Şükrü Saraçoğlu'nun yürüttüğü, Hariciyecî Mukdim Osman Bey'in de eşlik ettiği bir heyetin iktisadi ve mali alanlarda tetkik ve görüşmeler yapmak üzere ABD'ye gönderilmesi idi.³³ Türkiye, bayındırlık işleri, pamuklu tekstil sanayii ve bankacılık sektörü için 100 milyon dolara kadar Amerikan sermayesini Türkiye'ye çekmek istiyordu. Saraçoğlu'nun görevi, Türkiye'nin ABD kaynaklarından borçlanması ve Amerikan girişimcilerinin Türkiye'de yatırım yapmasının imkânlarını araştırmaktı. Ne var ki, Saraçoğlu'nun gezisi başarısızlıkla neticelenmiştir.³⁴ Lakin Saraçoğlu'nun ülkeye dönüşü sonrası sunduğu raporda pamuklu sanayi sektörünün temelinin atılması bu hususta önemli bir katkı olarak görülmüştür.³⁵ Ayrıca bu dönemde Ford Motor Şirketi'nin İstanbul'da üretime başlaması, İsveç Kibrit Tröstü'nün Türkiye'ye yıllık %6,5 faizle 10 milyon dolar kredi vermesi ve The Curtis Wright Corporation şirketinin Kayseri'de devlete ait bir fabrikayı kiralaması³⁶ Türk-Amerikan ilişkilerinin ilerlemesi bakımından kayda değer gelişmelerdir.

Türk-Amerikan iktisadi ilişkilerinin seyrinde Türkiye'nin Avrupalı devletlerle olan münasebetlerinin de etkileri olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'nin ticaret hacmini genişletmek için Avrupalı devletlere ithalat ve gümrük imtiyazları vermesi ABD tarafında huzursuzluk yaratmıştır. Türkiye mevcut ilişkilerini zedelememek ve bir ithalat kısıtlaması ile karşılaşmamak için harekete geçmiş ve ticari alanda ABD'ye de ayrıcalıklar tanıma yoluna gitmiştir.³⁷ Çünkü bu dönemde Türkiye'nin ABD ile ilişkilerindeki ticaret dengesi kendi lehinde seyretmiş ve bu olumlu duruma zarar vermemek için Amerika'ya bazı iktisadi imtiyazlar verme zorunluluğunu hissetmiştir. Reel ekonomik düzlemde ABD'den Türkiye'ye gelen döviz, Türkiye'den ABD'ye giden dövizden daha fazla olduğu için Türkiye, bu dönemde kısmen döviz fazlalığı yaşamıştır. Ayrıca Türkiye, Amerikan firmalarının ülkeden döviz çıkarmasını zorlaştırma girişiminde bulunmuş, fakat doğrudan engellemekten de kaçınmıştır.³⁸ 1937'ye kadar Türkiye lehine gelişen ihracat oranları bu dönemden itibaren düşmeye başlarken, ithalat oranları artmaya başlamıştır. ABD Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan ithalat/ihracat verileri de bu argümanı destekler niteliktedir. Yayınlanan veriler ışığında, ABD'nin Türkiye'den yaptığı ithalat tutarları, 1923-1929 arası dönemde kademeli olarak artış gösterirken (110 milyon \$), 1930-1936 arasında dalgalı şekilde seyretmiş ve bir azalma (58 milyon \$) gerçekleşmiştir. 1937'den savaşın başladığı 1939'a kadar ki 3 yıllık süreçte ise, ciddi bir ithalat hareketliliği yaşanmıştır (56 milyon \$). Türkiye açısından bu durum, özellikle 1937 ve 1938 yıllarında tersine dönmüş ve Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat miktarı sadece 2 yıl için toplam 28 milyon \$'a ulaşmıştır.³⁹ 1923-1939 arası dönemde gerçekleşen bu üç farklı tablo şu saiklerle açıklanabilir. 1923-1929 arasında Türkiye, ABD'ye yüksek tutarlarda ithalat gerçekleştirirken bu durumun 1929 sonrasında gerileme göstermesini 1929 dünya ekonomik buhranının yansımaları ile görmek gerekmektedir. 1930-1936 arasında ithalat/ihracat tutarlarının istikrarlı olmamasının kuvvetle muhtemel sebebi, 1931'de uygulamaya giren kota sistemidir. Bundan dolayı iki ülke arasındaki ticaret belli düzeydeki ürün ve malzemeler kapsamında sürdürüldüğünden, ticaret hacmi dalgalı bir yapıda seyretmiştir. Bu durum doğal olarak bir düşüşe yol açmıştır. 1937-1939 arasında ise, Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat tutarlarında kısmi bir artış gözlenirken ABD'nin de Türkiye'den yaptığı ithalat tutarlarında paralel şekilde bir artış yaşamıştır. Bu gelişmenin kanaatimizce kuvvetle muhtemel sebebi ise, 20 Kasım 1936'da kota sisteminin kaldırılması⁴⁰ ve iki ülke arasında ithal edilecek ürün kategorilerinin belirlenmesi olmuştur.

1936'da daha sakin geçen ve olgunlaşan Türk-Amerikan ilişkileri, 1937'den itibaren hareketliliğe sahne olmuş ve iki ülke arasındaki ticari ilişkiler yeni bir safhaya girmiştir. 1937 Ağustos'tan itibaren Türkiye'nin ABD ile olan ticareti önceki dönemlere göre Türkiye aleyhinde açık vermeye başlamıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere bunun en temel sebeplerinden biri, ihracatın azalıp ithalatın artmasıydı. Dolayısıyla ABD'den ithal edilen ürünlerin

³² R.R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971, 136.

³³ BCA, 30-18-1-2.23-67-4, (28.09.1931), "Saraçoğlu Şükrü B. Amerika'ya Hareket Etti", *Cumhuriyet*, 8 Teşrinievvel 1931.

³⁴ Trask, "The United States", 132-133.

³⁵ G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 17.

³⁶ Türkiye 1932'de imzalanan kontrat gereği, ABD'den 18 uçak siparişi vermiştir. Bu uçakların bir kısmı ABD'de bir kısmı da Kayseri'deki fabrikada monte edilmiştir. Bkz. Bulut, "Atatürk Dönemi", 135-136.

³⁷ BCA, 30-18-1-2.51-3-15, (15.01.1935)

³⁸ Örneğin 1938 itibarıyla American-Turkish Investment Corporation, sermayesinden 1 Milyon Doları ABD'ye transfer edebilmek için Türk yetkilileriyle izin alma mücadelesi yaşamış, Socony Vacuum Corporation ise benzer şekilde 900.000 Doları Türkiye'de bloke olmuştur. Bkz. Bulut, "Atatürk Dönemi", 123.

³⁹ Trask, "The United States", 105.

⁴⁰ Trask, "The United States", 104.

parasını ödemede gözle görülür bir zorluk ve gecikmeler yaşanmaya başlanmıştır.⁴¹ Bu durum karşısında ABD, Türkiye ile arasındaki Clearing (Kliring) antlaşmasını yeniden gözden geçirmek zorunda kalarak bu durumu Türkiye'ye bildirmiştir.⁴²

Bunun yanında 1932'de ABD başkanı olan Franklin Roosevelt ile Atatürk aslında yaşanan dostane ilişkiler iki ülke arasındaki münasebetlere ve dönemin dış politikasına olumlu yönde yansıdığı görülmüştür. İki liderin birbirlerine gönderdikleri mektuplar da bunun birer göstergesiydi.⁴³ Ayrıca iki lider arasındaki ilişkinin boyutu ticarete de doğrudan tesir etmiştir. Misal vermek gerekirse, Türkiye'nin ihracat hacmi 1933-1939 arası dönemde 10 milyondan 19 milyon Türk lirasına yükselmiştir. Bunun yanında ABD, Almanya'dan sonra Türk mallarının en çok alıcısı konumuna gelmiş, İthalatta da kayda değer bir gelişme yaşanmıştır. Şöyle ki, Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalatın değeri, 1933'de 2 milyon lira iken 1937'de 17 milyon Türk lirasına yükselmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatında önemli, lakin ithalatında nispeten daha az bir artış yaşanmıştır.⁴⁴

Diğer taraftan Türkiye ile ABD arasında uzun zamandan beri müzakere edilen Ticaret Antlaşması için 1938'de harekete geçilmiştir. Antlaşmanın imzalanması için Hariciye Vekâleti Umum Kâtibi Numan Menemencioğlu ile Türk Ofis ikinci başkanı Nihat Odabaşı görevlendirilmiştir.⁴⁵ Yaşanan gelişmeleri Washington'a aktaran MacMurray⁴⁶, antlaşma öncesi hükümetini bilgilendirmede gecikmemiş, Türkiye'nin ABD'den yapılan ithalatlarda takas sağlayamadığını, mevcut gümrük borçlarının 3,5 milyon dolar olduğunu ve yeni ithalatlar dikkate alınmadan mevcut borç tutarının Ekim ortasından önce tasfiye edilemeyeceğini tahmin ettiklerini bildirmiştir. Bu doğrultuda eğer bir ticaret antlaşması imzalanmazsa Türk Hükümeti'nin yeni bir ticaret antlaşması imzalanamamasının sancısını hafifletmek için tasarlanmış geçici bir antlaşma önereceğini, ayrıca böyle bir düzenlemeyle ABD'nin son iki yılda Türkiye'ye yaptığı ihracattan elde ettiği kazancın büyük bir bölümünü konsolide edebileceğini aktararak⁴⁷ nasıl bir tavır sergileneceği hususunda ABD'den bir cevap istemiştir. Yapılan uzun müzakereler sonucunda Ticaret Antlaşması 8 Aralık 1938'de imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, gümrük tarifeleri mümkün olan en alt düzeye indirgenmiş, Türkiye'nin Amerika'dan ithal edeceği malların bedelini serbest döviz şeklinde ödemesine karar verilmiştir.⁴⁸

2. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Amerikan İlişkileri

2.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Ekonomik Yapısı

Türkiye'de 1923-1945 arası evrede takip edilen iktisat politikalarını kendi içinde sınıflara ayırarak bu eksende incelemek, konunun teorik çerçevesini çizmek açısından elzemdir. Türkiye, bahsi geçen yıllar içinde tek parti yönetimi tarafından idare edilse de hem kendine özgü problemleri hem de dünya ekonomisinde

⁴¹ Türkiye'nin döviz durumunun gittikçe daralmaya başladığı bu dönemde, ABD'den artan ithalat ve azalan ihracatın bir sonucu olarak, döviz durumu karamsar bir hal almaya başlamıştır. İlk 3 ayda ABD'den yapılan Türk ithalatı (2.310.000 pound, 1937'de 4.100.000) ihracata kıyasla (5.663.000 pound, 1937'de 2.404.000) azalma yaşamıştır. *Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers, (FRUS), "The British Commonwealth, Europe, Near East And Africa", Volume II, Document 866, 867.5151/82, 1938.*

⁴² Özgiray, "Türkiye İle Amerika", 71-72. 1 Kasım 1937 tarihli TBMM'nin beşinci dönem açılış konuşmasında M.Kemal Atatürk'ün bu durumdan memnun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Atatürk'ün ilişkilerin bu yolda devam ettirilmesi ve çalışılması noktasında hükümete tavsiye edeceği en doğru karar olduğu yönündeki kanaatlerini bildirdiği ve dönemin dış politikasını açık bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1961, 405.

⁴³ Atatürk ve Roosevelt'in birbirlerine gönderdikleri telgraf ve mektuplar için bkz. Yurdagül Yüksel, "Atatürk ve Roosevelt", *AAM Dergisi*, XV/44, (1999), 777-784, <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-Temmuz-1999-sayi-44>, Erişim 25.06.2021.

⁴⁴ Murat Önsoy, *The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales*, Germany: Masters Thesis, Friederich Alexander University, 2009, 62-63, Trask, ABD Ticaret Bakanlığında almış olduğu verilere göre, 1937 yılına ait rakamın 17 milyon değil yaklaşık 15 milyon olduğunu, 1933 yılında Türkiye'nin ihracat hacminin ise 10 milyon değil 8 milyon olduğunu göstermektedir. Trask, "The United States", 105.

⁴⁵ *BCA*, 30-18-1-2.85-105-16, (24.12.1938)

⁴⁶ John Van Antwerp MacMurray (6 Ekim 1881-25 Eylül 1960). Amerikalı yazar, avukat ve diplomat olan MacMurray, 24 Ocak 1936 - 28 Kasım 1941 arasında Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapmış ve ardından Dışişleri Bakanı'nın özel asistan olmuştur. 1944'te emekli olana kadar bu görevini sürdürmüştür. Bkz. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/macmurray-john-van-antwerp> . Erişim 10.06.2021.

⁴⁷ MacMurray ayrıca, Türk heyetinin Türk ofis Başkanı ve diğer heyet üyeleriyle Ankara'dan ayrılacağını, ABD'nin geçici bir anlaşma yapılmazsa nasıl bir basın açıklaması yapılacağını ve ticaret departmanının talimatlarının ne olduğu gibi bir dizi soruya cevap verilmesini istemektedir. *FRUS*, Volume II, Document 867, 611.6731/387, 1938. Bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull imzalı ve 15 Haziran 1938 tarihli cevap için bkz. *FRUS*, Volume II, Document 868, 611.6731/387, 1938.

⁴⁸ Antlaşma gereği Tütün'de 5 cent'lik bir indirim yapılmış ve Antlaşmanın paraflanmış İngilizce ve Fransızca metinlerinin, 28 Aralık'ta İstanbul'dan ayrılması planlanan kurye ile gönderileceği bildirilmiştir. *FRUS*, Volume II, Document 892, 611.6731/480, 1938.

ortaya çıkan gelişmeler, 1920'lerde izlenen iktisat politikalarının 1930'larda ciddi biçimde gözden geçirilmesine ve değiştirilmesine yol açmıştır. Hatta II. Dünya Savaşı'nda, 1930'larda takip edilen politikalar geçersiz kalmış, mevcut durum hükümetleri yeni politikalar üretmeye zorlamıştır.

Tek Parti Hükümeti yıllarını, izlenen iktisat politikaları açısından 3 alt gruba ayıran Boratav, dönemleri şu şekilde kategorize etmiştir:⁴⁹ 1) 1923-1929 arası "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa", 2) 1930-1939 arası "korumacı/devletçi sanayileşme dönemi" ve 3) 1940-1945 arasını da "bir kesinti/II. Dünya Savaşı."

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış fakat savaş ekonomisini tüm ağırlığıyla hissetmiş ve iktisadi yatırımları durma noktasına gelmiştir. Fakat buna karşın 1932-1939 yılları arasında ve Devletçilik uygulamaları çerçevesinde olumlu bir gelişme yaşanmış ve KİT'lerin sayısı 31'den 111'e çıkma başarısını göstermiştir.⁵⁰ 1929 ekonomik bunalımı sonrasında devletin bütünüyle etkin olduğu bir ekonomik politika yürüttüğü Türkiye, yerli sermayesini istenilen seviyede oluşturamamış, yapılan uluslararası antlaşmalarla devletin olası bir saldırıya karşı olan tedirginliğinin önüne geçememiş ve yapılan savaş hazırlığı, hükümetleri katı ekonomik politikalar almaya itmiştir.⁵¹ Avrupa'da savaşın başlamasıyla beraber, Türk Hükümeti yaklaşık 1 milyon çalışma yaşamındaki insanı silahaltına almıştır. Bir başka ifadeyle ciddi ölçekte bir üretici grubu tüketici konumuna geçmiş, böylece ülkede yetişmiş iş ve insan gücü sıkıntısı baş gösterirken, tüketim harcamaları ve maliyetleri de hızla artmaya başlamıştır. Toplam talep karşısında toplam arzın yetersiz kalması enflasyonun yükselmesine ve tamamen hükümetin denetiminden çıkmasına yol açmıştır. Bu da tarım ürünlerinin fiyatlarına doğrudan tesir etmiştir. Misal vermek gerekirse, buğdayın fiyatı 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağının kilosu 85 kuruştan 350 kuruşa fırlamıştır. Kısacası fiyatlar genel endeksi, 1938-1943 arasında 5 kat yükselise geçmiştir.⁵²

Bu dönemde çok ciddi sayıda üretici nüfusun silahaltına alınması, ordunun finansmanının karşılanamaması sonucunu doğurmuştur. Bu açık, Merkez Bankası enstrümanlarıyla kapatılmaya çalışılsa da 1938'ten 1945'e kadar ürünlerde %400'lük bir artış yaşanmıştır.⁵³ Merkez Bankası, artan bu fahiş fiyatlar karşısında kamu kuruluşlarının artan kredi ihtiyacını karşılamak için, kredi tahsislerini artırmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, 1938'de 89 milyon olan kredi hacmi 1944'te 773 milyona kadar yükselmiş, buna bağlı olarak para arzı da 219 milyondan 995 milyona çıkmıştır. Kısaca Atatürk ve İsmet İnönü'nün uygulamaya çalıştıkları "*denk bütçe sağlam para*" politikaları işlemez duruma gelmiştir.⁵⁴ İthalat imkânsızlıkları mal stokunu azaltmış, böylece yoğun bir şekilde arz (üretim) daralması ve talep artışı yaşanmıştır. Bu da haksız kazançlarla çok büyük paralar kazanan stokçu ve karaborsacı zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı bir yandan savaşa karşı alınan iktisadi ve siyasi tedbirler uygulanmaya çalışılırken, diğer taraftan da savaş vurguncularını dizginleyebilecek bazı olağanüstü kanunlar çıkartılmıştır. Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi bir dizi kanunlar yürürlüğe konurken, özellikle büyük toprak sahibi ve ticaret burjuvası CHP'den uzaklaşmaya başlamıştır.⁵⁵

Savaş yıllarında kurulan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri, mevcut sorunlara farklı yaklaşımlarla ele almışlardır. Azalan üretim ve ithalat koşullarında artan daralma ile önlenemeyen enflasyonist baskıların halkın üzerinde oluşturduğu tahakküm, büyük kentlerin beslenmesi, giyinmesi ve ısınmasını sağlayabilmek, dönemin temel sorunu olarak kendini göstermiştir. Saydam Hükümeti, sorunu sert fiyat denetimleri ve tarımsal ürünlere düşük fiyatlarla el koyma metotlarıyla çözmeyi denerken, Saraçoğlu ise; piyasa üzerinde sıkı denetim tedbirlerini gevşetme ve kademeli olarak kaldırma yoluna gitmiştir. Bu değişiklikler kentlerde, fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük oranda artıran sonuçlar doğurmuştur. Bununla beraber buğday fiyatlarının %120 ve %200, genel fiyat düzeyinin ise %75 ve %90 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimi olmuştur.⁵⁶ Yaşanan büyük çaplı enflasyon, toplam eşya endeksine de yansımıştır. Toplam eşya endeksi; 1938'de 100 iken 1942'de 280'e 1943'de ise

⁴⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Kitabevi, 2005, 13.

⁵⁰ Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, Ankara: İmaj Yayınları, 2004, 115.

⁵¹ Morris Singer, *The Economic Advance of Turkey 1938-1965*, Ankara: Turkish Economic Society Publication, 1971, 7.

⁵² Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 115-116.

⁵³ Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Beta Yayınları, 1997, 207.

⁵⁴ Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 116.

⁵⁵ Mustafa Şener, "Burjuva Uygurluğunun Peşinde", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (içinde), Ed. Gökhan Atılğan vd., İstanbul: Yordam Kitap, 2015, 214-215; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 371-432.

⁵⁶ Boratav, "Türkiye İktisat Tarihi", 84-85.

457'ye yükselmiştir.⁵⁷ Temel gıda ürünlerinde (un, pirinç, makarna vb.) çok ciddi sıkıntıların baş gösterdiği bu dönemde Saraçoğlu, İngiliz ve Amerikan yardımları sayesinde 1.600.000 dar gelirli nüfusa maliyet fiyatına ekmek verildiğini, şeker ve fasulye dağıtımının artarak devam edeceğini, bu doğrultuda “geniş bir havanın” oluştuğunu ve “piyasadaki ateşin söndüğünü”⁵⁸ ifade etmiştir. Bununla beraber İstanbul'da da değişmez gelirlilere nüfus başına ikişer kilo makarna dağıtımına başlanacağı⁵⁹ yönünde haberler de yer almıştır.

1943'den savaşın sona erdiği 5 Mayıs 1945'e kadar Türkiye'de bir yandan savaş zenginlerinin sayısı artarken diğer yanda halkın büyük bir kısmı yoksullaşmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Saraçoğlu Hükümeti, 1944'de “savaş sonrası kalkınma plan ve programını hazırlamaya başladı ve rapor 7 Mayıs 1945'de hükümetin onayına sunulmuştur. Raporda savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçişi kolaylaştıracak önlemler yanında II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nda da yer alan hedeflere yer verilmiştir. Söz konusu çalışmalarda Sanayi Tetkik Heyeti Başkanı ve kadro hareketinin de kurucularından Şevket Süreyya Aydemir önemli vazifeler üstlenmiştir.⁶⁰ Lakin savaş sonrası planlama çalışmalarının akıbeti 1945 sonrası iç ve dış politik gelişmelere bağımlı olarak bir gelişme göstermiş ve yeni tartışmalara kapı aralamıştır.⁶¹ Türkiye'nin savaş döneminde iç borçlanma tutarlarıyla altın ve rezerv birikimlerine yönelik tablo şu şekildedir.

Tablo 1: Türkiye'nin Savaş Dönemi İç Borçlanma ve Altın/Döviz Rezerv Karşılıkları

	İç Borç (₺)	Altın Rezervi (Ton)	Altın ve Döviz Rezerv Karşılığı (Sterlin)
1939/1940	620.000.000 ⁶²	26,2	3.200.000
1945	1.500.000.000	-	-
1946	1.800.000.000	210,8	65.100.000

Tabloya ait veriler, A.C. Edwards, “The Impact of the War on Turkey”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs-1944)*, XXII/3, (Jul. 1946), 389 ve Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, 539'da yer alan bilgilerden derlenerek tanzim edilmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Türkiye'nin savaş dönemi iç ekonomik yapısı, borçlanma durumuna da etki yapmıştır. Şöyle ki, savaş başında (1939) iç borç tutarı 620 milyon lira iken savaş sonunda (1945) 1.500.000.000 liraya yükselmiştir. Yani altı yılda iki katlık bir artış yaşanmıştır.⁶³ Buna karşın böylesine sıkıntılı bir tablo yanında olumlu gelişmelerin olduğu da gözlenmiştir. 1939'da 3.200.000 sterlin olan altın ve döviz rezervi, 1946 yılı sonunda 65.100.000 sterline ulaşmıştır. Diğer taraftan 1946 yılı sonu itibarıyla Türkiye'nin toplam dış borçları ise; 64.300.000 sterline yükselmiş, bir başka ifadeyle 1939'dan 1946 yılı sonuna dek dış borçlarda %203'lük bir artış kaydedilmiştir.⁶⁴

Kısacası II. Dünya Savaşı yılları, Türkiye'nin mal ve hizmet kıtlığı yaşadığı, hükümetlerin alternatif çözüm arayışlarına girdiği, iktisadi eksende olağanüstü kararların altına imzaların atıldığı sıra dışı bir dönemi ihtiva etmiştir. Bunun yanında devletin; ticaret çevreleri, zengin toprak ağaları ve çiftçilerle karşı karşıya gelmesi de bu döneme ait olumsuz gelişmeler arasında yer almıştır. Çalışabilir nüfusun önemli bir bölümü silahaltına alındığından üretime paralel olarak milli gelirden de bir azalma yaşanmıştır. Türkiye'nin sahip olduğu iç yapısal

⁵⁷ Mahmut Arslan, “2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi”, *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 2/2, 2016, 4.

⁵⁸ “Başvekilin Mühim Nutku”, *Cumhuriyet*, 18 Mart 1943, 1, 3.

⁵⁹ “Değişmez Gelirlilere Makarna Tevziyatına Başlandı”, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1943, 2.

⁶⁰ Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, C.2, 536. Tokgöz ise, bu planın teknik çatısı oluşturulurken bir diğer kadrocu İsmail H. Tökin'in de olduğunu zikreder. Hatta Şevket Süreyya'nın Birinci Sanayi Tetkik Dairesi Başkanı olmasının yanında İsmail H. Tökin'in bu dönemde Sümerbank'ın müşaviri olduğunu da aktarır. Tokgöz, “Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi”, 122.

⁶¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1938-1950*, II. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, 393-420.

⁶² Koçak, 1939 yılına ait iç borçlar için 619 milyon rakamını verirken, A.C. Edward iç borç tutarını 620 milyon olarak işaret etmiştir.

⁶³ Bununla beraber Türkiye'nin konsolide ve dalgalı borç tutarları incelendiğinde, 1933'de 185,6 milyon olan iç borç toplamının 1940'ta 545,9 milyon, 1945'de 1.314,8 milyon, 1950'de ise 1.767,4 milyon liraya ulaştığı görülmektedir. Ünlüöner, “Cumhuriyet Dönemi”, 321.

⁶⁴ Nazif Ekzen, 1946-1958-1970 Devalüasyonları, 8-18'den aktaran Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, C.2, 539-540. Bu veri doğrulanmadığı için kanaatimizce kuşkuludur. Çünkü bu dönemle (1946) ilgili farklı kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Örneğin Ünlüöner, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış borçların 356 milyon lirayı bulduğunu aktarırken, başka bir eserde 1945 yılı sonu itibarıyla Türkiye'nin dış borç stokunun 277 milyon dolar olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Ünlüöner, “Cumhuriyet Dönemi”, 326, Ercan Yaşar vd, *Seçilmiş Göstergelerle Türkiye Ekonomisi-Geçmişten Günümüze*, Ed. Yavuz Odabaşı, Zeki Yılmaz, Kütahya: Academia Yayınevi, 2016, 176-177. Diğer taraftan bu farklılıkların konsolide ve dalgalı borç yapılarından kaynaklanabileceği ihtimali olduğu gibi primli döviz kurlarına ait hesaplamalardan kaynaklanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

ekonomik durumun; uluslararası ilişkilere, ticaret döngüsüne ve iktisadi münasebetlere doğrudan bir etkisi olduğu da ortaya çıkmıştır.

2.2. Savaşın Başında Genel Durum

İkinci Dünya Savaşı'nı, deyim yerindeyse kendinden yaklaşık 20 yıl önce biten Birinci Cihan Harbi'nin devamı ya da ikinci yarısı gibi görmek belirli açılardan mümkündür. Özellikle Birinci Cihan Harbi sonunda imzalanan barış antlaşmalarının yarattığı siyasi düzenden rahatsız olan ve başını Almanya'nın çektiği bazı revizyonist ülkelerin fikren aynı hisleri paylaşması bu süreci hızlandırmıştır. Bu minvalde Versailles Antlaşması'nın küllerinden yeniden doğmaya çalışan Almanya, mevcut dünya düzenine en güçlü itiraz sesini çıkaran ülke olarak dünya arenasında kendini göstermiştir. 1933'de iktidara gelen Nasyonal Sosyalist Hitler yönetimi, savaşın en önemli aktörü olarak yalnızca 6 yıl gibi kısa bir süre bekleyebilmiştir.

Savaşın ortaya çıkmasındaki fiili gelişmeler; 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgal etmesi, İtalya'nın 1935'te Etiyopya'yı (Habeşistan) işgali, Almanya ve İtalya'nın İspanya iç savaşına müdahalesi, yine Almanya'nın 1938 başında Avusturya'yı ilhaki ve 1938 sonlarına doğru Çekoslovakya'yı parçalaması, ardından İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgaliydi.⁶⁵ Savaşın fitilini ateşleyen asıl gelişme ise, Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgale başlamasıdır.⁶⁶ Nazi Almanya'sı 1937'de bir tehdit olarak gözlerini dünyaya çevirirken⁶⁷ Türkiye'nin savaş başındaki pozisyonu, yalnız ve müttefiksiz olarak görülmüş, savaşın bizatihi kendisi Türkiye için doğrudan bir gaye ve menfaat ifade etmemiştir.⁶⁸ Türkiye, Almanya başta olmak üzere diğer ülkelerden gelen baskılara rağmen, stratejik olarak güç dengesini muhafaza etmeye çalışmış, nihai amacını toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumak olarak belirlemiştir. Hatta Almanya Türkiye'ye, savaşa girme ve Almanya'nın yanında yer alma karşılığında 12 Adalar, Halep, Musul, Azerbaycan ve Batum'u dahi önermiştir.⁶⁹ Lakin Türkiye önceliğini ve stratejisini savaş dışında kalmak, savaşın Balkanlara ve topraklarına sıçramasını önlemek olarak belirlemiştir.

Churchill, savaşın patlak verdiği 1939'da Türkiye'yi; güçlü, cesur ve büyük ordusunu seferber etmiş, iyi bir partner olarak görmüş ve bu övgüsünü Birinci Cihan Harbi koşullarına dayandırmıştır. Ayrıca Türk piyadelerinin ve topçularının ne kadar iyi olduğunu vurgulayan Churchill, diğer yandan Türkiye'yi, 1940 sonrasında belirleyici olduğu kanıtlanan modern silahlardan mahrum, havacılıkta ise yeterince zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Türkiye bu dönemde Sovyet Rusya ile olan mevcut dostluk ilişkilerini korumak ve ileri safhalara taşımak gibi amaçlar belirlerken, İngiltere ve Fransa'yla da diplomasi trafiğini yoğunlaştırmış ve müttefiklik ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Bu sırada Sovyetlerin 23 Ağustos'ta Almanya ile saldırmazlık antlaşması imzalaması ise Ankara tarafından şok etkisi yaratmıştır. Antlaşma sonrası Sovyetlerin Türkiye'ye dost olup olmadığı, Saraçoğlu'nun ifadesi ile anlaşılammıştır. Nitekim Türkiye'nin savaş dönemi boyunca izleyeceği denge siyasetinin ana hatları dost-düşman kavramının muğlaklığı içinde ortaya çıkmıştır.⁷¹ Öte yandan savaşın başında tarafsız olarak kendini konumlandıran ABD, 7 Aralık 1941'de meydana gelen Pearl Harbour baskınından⁷² sonra tüm odağını Mihver Devletlerini mağlup etmeye yöneltmiştir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı boyunca, savaş ekonomisi koşullarını yaşamaktan kurtulamamış ve savunma harcamaları olağanüstü boyutlara çıkmıştır. Önceki dönemlerde bütçe gelirinin yaklaşık %40'ı savunma harcamalarına tahsis edilirken, savaşın başlamasıyla bu oran %60 seviyelerine yükselmiştir. Savunma harcamalarına karşı Merkez Bankası kaynaklarına başvurulurken, bu girişim emisyonu artırmış ve diğer faktörlerle birleşerek enflasyonun hızlanmasına yol açmıştır.⁷³ ABD açısından durum biraz daha farklıydı.

⁶⁵ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, 106.

⁶⁶ Baskın Oran, Ed. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 387, Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 261. "Avrupa'da Harp Başladı", *İkdam*, 2 Eylül 1939, 1.

⁶⁷ Brock Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, 31/3 (Jul. 1995), 488.

⁶⁸ Aydemir, "İkinci Adam", 128.

⁶⁹ Gül Tuba Dağcı, Kaan Diyarbakırlıoğlu, "Turkish Foreign Policy during Adnan Menderes Period", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, 12(1), (2013), 20, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/alternatives/issue/1689/20864>, Erişim 10.06.2021.

⁷⁰ Winston Churchill, *The Grand Alliance*, Newyork: Rosetta Books LLC, 2002, 61.

⁷¹ Kaan Kutlu Ataç, "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(25), (2017), 184-185.

⁷² "Amerika Japonya Harbi", *Ulus*, 8 Aralık 1941, 1.

⁷³ M. Arslan, "2. Dünya Savaşı", 4.

1929 bunalımından sonra önem kazanan karşılıklı bağımlılık etkisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ABD dış politikasına yön veren en önemli olgulardan biri haline gelmiştir. Bu olgu ABD'nin İkinci Dünya Savaşı başına kadar izolasyon politikası uygulanmasını zorlaştırmıştır. 1941 yılı Pearl Harbor baskını ve Almanya'nın savaş ilanı, ABD'nin hem içeride hem de dışarıda politika değişikliğine gitmesinde önemli etkenler olmuştur.⁷⁴ Ayrıca savaşın başladığı yıllarda ABD, büyük buhranın etkilerini önemli ölçüde hissetmeye devam etmiş ve çok sayıda ekonomik gösterge, ABD'nin hala derin bir bunalım içinde olduğunu göstermiştir.⁷⁵ Öte yandan 1929-1939 arasında ABD'deki işsizlik oranı ortalama % 13 dolaylarında seyretmiştir. 1940'ta 5, 3 milyon Amerikalı işsiz mevcut iken bu sayı 1943'te 985 bin kişiye gerilemiştir.⁷⁶ Savaşın başında görülen mevcut durum, savaş sonunda tamamen değişmiş, savaşın kazananı hem askeri hem de ekonomik olarak ABD olmuştur.

Türkiye'nin 1938/1939 yıllarına ait ihracat ve ithalat gerçekleştirdiği ülkeler ve oranlarına bakıldığında, savaş başındaki ticari hareketlilik hakkında genel bir kanaat oluşmaktadır. Özellikle ABD'nin Türkiye nezdinde hangi pozisyonda olduğunun görülmesi açısından da önemlidir. Konuya ilişkin tablo şöyledir.

Tablo 2: Türkiye'nin 1938 ve 1939 yıllarına ait Ocak Ayı İhracat/İthalat Oranları (1000 Türk Lirası)

Ülke	İhracat				İthalat			
	1938	%	1939	%	1938	%	1939	%
Almanya	6.871	54.4	6.415	54.5	3.374	36.3	4.337	47.6
ABD	1.767	13.1	1.421	12.1	1.405	15.2	490	5.4
İtalya	999	7.4	1.135	9.6	541	5.7	759	8.3
İngiltere	530	3.9	185	1.6	1.066	11.3	326	3.6
Fransa	425	3.2	465	4.6	90	1.0	141	1.5
Diğer	2.862	18	2146	17.6	2.586	30.5	3044	33.6
Toplam	13.454	100	11.767	100	9.362	100	9.097	100

Tabloda ihracat ve ithalat oranları en yüksek ilk beş ülke baz alınmıştır. "1939 İkinci Kanunda Dış Ticaretimiz", *Aylık Bülten*, IV/22, 10'dan aktaran, Abidin Temizer, M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies of the Ottoman Domain*, 3/4, (2013), 3.

Savaş döneminde Türkiye, dış ticaretini daha çok Mihver Devletlerle (özellikle Almanya) yapsa da ABD ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat faaliyetleri ikinci sırada yer alıyordu. Görüldüğü gibi, 1938 ve 1939'da ihracat oranları %12-13 dolaylarındaydı. Fakat ithalat oranlarında aynı şeyi söylemek mümkün değildi. 1938'de %15 olan ithalat oranı, 1939'da ise %5,4'e gerilemişti. Bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, savaş ikliminin meydana getirdiği ekonomik yapı ve iktisadi teamüllerdi. Buna rağmen Türkiye-ABD arasındaki iktisadi münasebetlerde ABD önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca Türkiye'nin savaş başındaki (1939 itibarıyla) toplam ithalatı 118 milyon lira olarak gerçekleşirken, toplam ihracatı 127 milyon liraydı.⁷⁷

Türkiye ve ABD'nin farklı amaçlar güttüğü böyle bir savaş ortamında ikili ilişkilerin seyri; iktisadi ölçekte işbirliği imkânları aramak, ticaret ve yardım antlaşmaları imzalamak ve ithalat/ihracat hacminin

⁷⁴ Gültekin Sümer, "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü", *Uluslararası İlişkiler*, 5/19, (2008), 127-128, https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39261/462366#article_cite, Erişim 01.07.2021.

⁷⁵ Christopher J. Tassava, *The American Economy during World War II*, in <https://eh.net/encyclopedia/the-american-economy-during-world-war-ii/> Ed. Robert Whales, 2005, Erişim 20 Mayıs 2021.

⁷⁶ Michael R. Darby, "Three and a Half Million U.S. Employees Have Been Mislaid: Or, an Explanation of Unemployment, 1934-1941", *Journal of Political Economy*, 84(1), (Feb.1976), 7-8, Bu hususta farklı rakamlar verilmektedir. Örneğin, Claude Julien 1938'de 10 milyondan fazla işsiz olduğunu, bu rakamın 1939'da 9 milyona düştüğünü, 1940'da ise, 8.120.000 yani çalışan nüfusun %15'ini bulduğunu aktarmaktadır. Claude Julien, *Amerikan İmparatorluğu*, Çev. Tahsin Saraç, Aysel Gülercan, Ankara: Hitit Yayınları, 1969, 258.

⁷⁷ F. Neumark, "Türkiye İktisadiyatı: 1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2, (2012), 418.

genişletilmesi gibi ticari münasebetler ekseninde gerçekleşecekti. En genel çerçevede savaş başında iki devletin pozisyonu da bu şartlar altında şekilleniyordu.

3. Savaş Yıllarında Türk-Amerikan Münasebetlerinin İktisadi Safhası

1930'ların Büyük Buhran'ı ve ardından yaşanan İkinci Dünya Savaşı'nın kümülatif etkileri, Türkiye'nin de içinde bulunduğu pek çok Doğu ülkesi için yıkıcı bir etki yapmıştı. Orta Doğu ülkelerinin birincil üretim ve sermaye kaynağı olarak tarım, ciddi bir güven kaynağı olarak görülüyor ve bel bağlanıyordu. 1930'lar; pamuk, ipek, incir ve meyve gibi birincil düzeydeki malların ihracatından elde edilen ve Avrupa'ya gönderilen bu temel ürünlerin savaş nedeniyle büyük oranda azaldığı bir dönem olurken, sermaye akışının da azaldığı bir *delokalizasyon*⁷⁸ dönemini beraberinde getirmişti.⁷⁹ Öyle ki, bu durum II. Dünya Savaşıyla beraber Türkiye'de devletçiliğin başarı hikâyesinin sona ereceğini haber veriyor, Türkiye de bu dönemin yörüngesine giriyordu. Bu doğrultuda tarımsal üretimde 1939 itibarıyla %40 azalma gerçekleştiği görülürken, buğday üretimi yıllık ortalama 7 milyon tondan 4 milyon tona inmiştir. Bunun temel gerekçesi, hükümetin savaşın başlamasıyla birlikte, tarıma birçok bakımdan zarar veren bir askeri seferberlik politikası izlemesi olmuştur.⁸⁰ Bu duruma bir müdahale ya da iyileştirme politikası olarak görülebilecek girişimler gecikmemiş, zirai makineler ve tarımsal faaliyetler üzerine tetkiklerde bulunmak üzere ABD'ye bir heyet gönderilmiştir.⁸¹ Ayrıca Başbakan Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942 tarihinde harici ve dahili politik gelişmeler hakkında bilgiler verirken, ABD'nin 45 gün içinde 15 bin ton buğday göndermeyi vadettiğini, nakil masraflarının ise Türk Hükümeti tarafından karşılanacağını bildirmiştir. Saraçoğlu'na göre, ABD'den gelecek olan buğday yardımından sonra buğday buhranının önüne geçilebilecek hatta fiyatlarda yer yer %25'lik bir azalma yaşanacağı da ifade edilmiştir.⁸²

ABD ile yürütülen ilişkiler savaş yıllarında gelişme ve olgunlaşma dönemine girerken, hala istenilen seviyede gerçekleşmemişti. Gerekçe olarak ekonomik kriz ve ticarete yönelik uygulanan korumacı politikalar gösteriliyordu. Ayrıca Almanya'nın Türkiye üzerinde ekonomik hegemonya kurmak istemesi ve Türk siyasetini etkilemesi⁸³ bir başka neden olarak kristalize olmuştur. Türkiye bu etkiden uzaklaşmak ve dünya üzerinde etkili olan ABD sermayesinden istifade etmek için II. Dünya Savaşı sırasında ABD'yle temaslarını iyice artırma yoluna gitmiştir.⁸⁴ Bu doğrultuda 1939 yılı Türk-Amerikan ilişkileri bakımında çok önemli bir yıl olmuştur. İkili ilişkiler meyvelerini vermiş ve 1 Nisan 1939'da Türkiye ile ABD arasında *Ticaret Antlaşması* imzalanmıştır.⁸⁵ Bundan sonra Türkiye ile ABD arasındaki ticari ilişkiler 1939 antlaşması doğrultusunda sürdürülmüştür. 1929'da imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması da yürürlükte kalmaya devam etmiştir.⁸⁶ Akşam Gazetesi antlaşmayla ilgili olarak bir değerlendirme yapmış, iki ülke ilişkilerinin bu antlaşma gereğince güçleneceğini ifade etmiştir. Ayrıca iki ülkenin karşılıklı olarak alacakları ürün detaylarına da bu haberde yer verilmiştir.⁸⁷

Öte yandan ABD Büyükelçisi MacMurray'ın ABD Hükümetini sürekli bilgilendirdiği, göndermiş olduğu rapor, mesaj ve telgraflardan anlaşılmaktadır. Antlaşma imzalanmadan çok kısa bir zaman önce mevcut borç durumu ile ilgili olarak (13 Mart 1939) ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Birinci Sekreteri Robert F. Kelley ile Türkiye

⁷⁸ Delokalizasyon; ülkeler arası kurulacak işbirliği çerçevesinde çeşitli nedenlerle, gelişmiş ülke veya bazı bölgelerin sanayi kolları ile üretim dokularını, daha az gelişmiş bölgelere kaydırmaları ya da aktarmalarıdır. Sevgi Kalkan, *Dünyada Globalleşme Eğilimi ve İşletmeye Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, 9.

⁷⁹ Mehran Kamrava, *The Modern Middle East*, California: University of California Press, 2005, 258.

⁸⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 140-141.

⁸¹ Resmi olarak savaşın henüz başlamadığı bu tarihte, savaşın olumsuz etkileri Türkiye'de görülmeye başlandığı kuvvetle muhtemeldir. *BCA*, 30-8-1-2,6-26-15, (30.03.1939)

⁸² *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/27, 05 Ağustos 1942, 23.

⁸³ Ramazan Çalık, "Türk-Alman İlişkileri", *Türkler*, XVI, (2002), 1503.

⁸⁴ Ayşegül Avcı, *American Propaganda in Turkey As Economic Military And Cultural Warfare Against Germany During The Second World War*, Masters Thesis, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 55.

⁸⁵ Antlaşmanın imzalanması için Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Hariciye Vekili Umum Kâtabi Numan Menemencioglu görevlendirilmiştir. *BCA*, 30-18-1-2.86-28-6, (01.04.1939) Antlaşmanın onaylanması için ise, 28 Nisan'da kanun layihası hazırlanmış, 5 Mayıs'ta yürürlüğe girmiştir. *BCA*, 30-1-8-1-2.86-37-17, (29.04.1939) Ayrıca bkz. *FRUS*, Volume IV, Document 922, 611.6731/542, 1939.

⁸⁶ Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 117-124.

⁸⁷ İmza edilen antlaşma hükümlerine göre ABD'ye ihraç olunacak ürünlerden tütün, halı, kilim, palamut, meyankökü, taze ve kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, kabuksuz fındık, kabuklu ve kabuksuz fıstık, lüle taşı, haşhaş tohumu ve kuşyemi gibi mamuller ABD'de tabi oldukları gümrük resimleri, muhtelif nispetlerde indirime tabi tutulmuştur. Aynı şekilde ABD'den menşeli mamuller de (binek otomobil, şasiler ve karasörleri, radyo cihazları ve aksamı, hesap makinası ve demir dosya gibi ürünler) muhtelif nispetlerde indirime tabi tutulmuştur. "Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması Dün İmzalandı", *Akşam*, 2 Nisan 1939, 2.

Ticaret Ataşesi Julian E. Gillespie'nin Türkiye Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile yaptığı görüşmede, Numan Bey'in Amerikan tütün alımlarından elde edilen yaklaşık 8 milyon doların büyük ölçüde başka amaçlar için harcandığını kabul ettiği ve bu bakiyenin derhal ödeneceğinin garantisini verdiğini aktarıyordu.⁸⁸ Lakin 15 Temmuz 1939 tarihli rapora göre, mezkûr antlaşmaya atıfta bulunarak Türkiye'nin mevcut borç ve ödeme durumu hakkında bilgi verildiği ve ödemenin tamamıyla gerçekleşemediği anlaşılmaktadır. Aynı rapora göre ve MacMurray'ın bazı tespitler sonucunda, 1939 ithalatı için ödenmemiş toplam borcun 2.600.000 dolar olduğu bildirilirken, muhtelif zamanlarda ve çeşitli tutarlarda ödenmiş döviz tutarlarının ne kadar olduğu hakkında da bilgiler yer almıştır.⁸⁹

1939 yılı sonuna doğru 1938 ithalatından kalan gecikmiş ödemelerin tamamen sonlandırıldığı, 20 Şubat'a kadar yapılan döviz transfer izinleri için 1939 başvurularının ödendiği, kalan ödemelerin ise yavaş ama düzenli yapılacağı ayrıca belirtilmektedir.⁹⁰ Türkiye Ticaret Bakanı'nın yaptığı açıklamaya göre, Türk-Amerikan ilişkileri arasında ticareti geliştirmek için bir dizi önlemler almayı önermesi de dönemin önemli gelişmeleri arasında zikredilebilir. Bakan, Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinde 1933'ten bu yana uygulanan takas sisteminin Türk ürünlerinin yurt içi fiyatlarında dünya piyasalarına göre artışa sebep olduğunu ve iki fiyat seviyesinde sürekli bir artış yaşandığını aktarmaktadır. Bu iki fiyat farkının Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatı üzerinde önemli bir paya sahip olduğu da ayrıca vurgulanmaktadır. Fakat 1929'a kadar Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatının %50'si tütün dışındaki ürünlerden oluşurken son dönemde bu oranın %4'e kadar gerilediğine de işaret edilmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalatın artmaya başladığı, bu durumun ithalat ödemelerini zorlaştırdığı ve yaklaşık 6,5 milyon dolar bloke edilmiş mevcut borç olduğu Türkiye Ticaret Bakanı tarafından ifade edilmektedir.⁹¹ Çözüm yolu olarak, ihracatın ABD'ye artırılmasında ve Türkiye iç fiyatları ile dünya piyasa fiyatları arasındaki farkın bu sayede ortadan kaldırılabileceği önerilmektedir. Amerika ve Türkiye pazarlarındaki fiyat farkını ortadan kaldırmak ve Türkiye'nin Amerika ile ticaretini diğer ülkelerle ticarete uyarlamak için tazminat sisteminin Amerikan ithalat ve ihracatına uyarlayarak çözülebileceğini önerisi de sunulmaktadır. Uygulamada ise, ABD'ye ihraç edilen her ürün için %25 ihracat primi ödenecek, buna karşın ithal edilen her ürün de aynı oranda prim alınacaktır. Böylece bir yandan ihracatın artırılması teşvik edilirken, diğer yandan ithal edilen malların değerinin nakit olarak ödemesi sağlanacak, bloke edilen fonların da önüne geçilecektir.⁹² Lakin Ticaret Bakanı ertesini gün Kelley ile yaptığı görüşmede (5 Aralık 1939), bu eylem planının aslında Türk parasının dolar karşısında devalüe edilmesini olduğunu, ancak hükümetin açıkça bir devalüasyona başvurmadığını ifade etmektedir. Devamında da bloke edilen borçlar üzerine görüşlerinde, cari ithalatın ödenmesi için bir miktar rezerv bulmak için uğraştığını, bu minvalde Amerikan ihracatçısının borsayı kullanabilir hale getirilmesi gerektiği ve bu şekilde güveninin kazanılabileceği arzusunun dile getirmektedir. Bu sayede Amerikan ürünlerinde yaşanacak bir düşüşün, Türk ekonomisinde olumlu bir etki yapacağı beklentisi ortaya koyulmaktadır.⁹³ Kısacası iktisadi bir algı yaratılmak istendiği ortadadır. Görüldüğü üzere Türkiye bu evrede ABD ile olan münasebetlerinde çok keskin bir tutum sergilememiş, ülke içi ekonomik yapısal durumunu da göz önünde bulundurarak daha mutedil bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Nitekim mevcut borç durumu ve Avrupa'da başlayan savaşın olumsuz etkileri, Türkiye için her koşulun değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu minvalde iki ülke arasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler, karşılıklı menfaatler çerçevesinde ve hemen her alanda gerçekleşmeye devam etmiş, kesintiye uğramamıştır.

Türkiye'nin, savaş döneminde politikada olduğu kadar ticari/iktisadi düzlemde de bir denge diplomasisi yürüttüğü ve sahip olduğu doğal kaynaklarını iyi yönettiği görülmektedir. Öyle ki, savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinde ticari olarak ilk temaslar ve iş birliğinin, savaşın başlamasıyla ivme kazandığı zikredilebilir. Bu doğrultuda Türkiye, ABD'ye 13 Ekim 1939'da Artvin Hopa Limanı'ndan 430 ton külçe bakır

⁸⁸ *FRUS*, Volume IV, Document 924, 867.5151/133, 1939.

⁸⁹ 1938 ve 1939 yılı tütün alımları ve döviz değişimleri ile diğer emtia alımları sonucunda yapılan ödemeler ve gerçekleştirilen mahsuplar neticesinde Türkiye'nin, ABD'den 13,5 milyon dolar döviz aldığı ve ABD'den yapılan ithalatın ödenmesi için ise sadece 6.900.000 dolar ayırdığı görülmüştür. Özetle bu dönemde Türkiye, ABD'den yapılan ithalat ödemelerinin bir kısmını, yaptığı ihracat gelirinden karşılama isterken, elde ettiği döviz gelirlerini farklı ödemelerde de kullanarak ödeme dengesini ayarlamaya çalışmıştır. Sonuç olarak toplam borç, 6.940.000 dolar olarak gözükmektedir. *FRUS*, Volume IV, Document 927, 611.6731/607, 1939.

⁹⁰ *FRUS*, Volume IV, Document 935, 867.5151/158, 1939.

⁹¹ Bu durumda, mevcut borç tutarının doğrulandığı anlaşılmaktadır. *FRUS*, Volume IV, Document 938, 611.6731/641, 1939.

⁹² *FRUS*, Volume IV, Document 938, 611.6731/641, 1939. *BCA*, 30-18-1-2.89-1-14-17, (04.12.1939)

⁹³ *FRUS*, Volume IV, Document 939, 611.6731/642, 1939.

satışı gerçekleştirmiştir.⁹⁴ Bu dönemde kendi harp sanayisini henüz oluşturamadığı bilinen Türkiye, kullanamadığı maden rezervlerini savaşı taraflara işlenmemiş halde satma imkânına sahip olmuş ve bu durumu lehine kullanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın 1 Eylül 1939'da başlamasına müteakip, Türk-Amerikan ilişkilerindeki siyasi iş birlik ise, ilk olarak Balkan Birliği kurma çalışmalarında kendini göstermiştir. Balkanlarda Alman-Sovyet rekabetinin başladığını fark eden Türkiye, bu birliğe yalnızca Sovyetleri almakla yetinmemiş ve ABD'nin desteğini de almak istemiştir. Lakin bu tutum ABD tarafından yeterince desteklenmemiştir.⁹⁵ Diğer yandan 9 Şubat 1941 tarihli ve Washington'dan Ankara'ya gönderilen Roosevelt imzalı mesajda; İngiltere'nin Hitler Almanya'sını mağlup edebileceğini, ABD'nin savaş üretimi malzemesinin geniş ölçekte hazır olduğunu⁹⁶ ve İngiliz isteklerini karşılayacak tesislerin yapımının nihai zafer getirene kadar devam edeceğini söyleyerek,⁹⁷ Türkiye'nin savaşa dâhil olması çağrısında bulunulmuştur. Yine bu tarihlerde Albay Donovan,⁹⁸ Londra'dan gönderdiği telgrafında, Türkiye'nin kendisini Almanya'ya karşı savunması durumunda, Rusya'nın Almanların safına katılmayacaklarını kendilerine bildirdiğini iletmış,⁹⁹ bir nevi Türkiye'ye güvence vermiştir. Türkiye; ABD ve İngiltere'yi desteklese de herhangi bir taahhütte bulunmamış ve müttefiklik ilişkilerini muhafaza etmeye devam etmiştir. Ayrıca savaş yıllarında herhangi bir müttefik gemisinin İzmir ve İskenderun limanlarına gelmesi olağanüstü bir olay olarak karşılanmış ve bu dönemde müttefiklerinden alınacak olan gerek gıda, gerekse akaryakıt ve askeri malzeme temininin Türkiye'yi çok zor şartlar altına sokacağı gerçeği de ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰

Savaşın başlamasıyla birlikte (1939) iki ülke arasındaki ticari alanda yaşanan çeşitliliğin önemli bir tezahürü de krom ticareti olmuştur. Krom cevheri, savaş sanayisi için çok önemli ve stratejik bir maden türü olarak pek çok ülkenin ilgisini çekmiş, Türkiye'de bulunan zengin rezerv yataklarının varlığı ise bu ilgiyi artırmıştır. Bunu fırsat olarak gören Fransa ve İngiltere hızlı davranmış ve Türkiye ile 8 Ocak 1940'da bir krom anlaşması imzalamıştır.¹⁰¹ Fransa'nın 1940 yazında Almanya karşısında yenilmesi, krom anlaşmasının geleceğini çıkmaza sokarken bu soruna çözüm arayan İngiltere ise, Fransa'nın alması gereken krom payının dolar karşılığında kendileri tarafından alınarak ABD'ye devredilmesini önermiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Türkiye, İngiltere'ye satılan kromun ABD'ye devredilmesini 15 Ekim 1940'da izin vermiştir.¹⁰² Bu izin sayesinde İngiltere, tahmin edilenin altında kalmasına karşın, 1940 yılı için Türkiye'den 77.849 ton satın almış, bu miktarın tamamını ise ABD'ye yeniden satmıştır.¹⁰³ Öte yandan Almanya da Türkiye ile bir ticaret anlaşması imzalamak için girişimlerde bulunmuş, nihayetinde 9 Ekim 1941'de iki ülke arasında 90 bin ton krom ithalatı karşılığında Türkiye'ye savaş malzemesi ihracatını öngören bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Lakin Türkiye, Almanya'ya 1940 tarihli krom anlaşmasının bitimine müteakip (Ocak 1943) krom ihracatına başlanacağını bildirmiştir.¹⁰⁴ İlerleyen kısımlarda da değinileceği üzere bu ihracat hareketliliğinin başlaması, devam eden süreçte Türkiye ile müttefiklerinin arasını açmıştır. Özetle, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin yürüttüğü krom ticareti politikası, "etkin tarafsızlık" siyasetinin yoğun olarak uygulandığı alanlardan biri olmuştur. İki bloğa ayrılan dünya siyasetini iyi okuyan Türkiye, krom kartını kullanarak esnek

⁹⁴ "Amerikaya 430 Ton Bakır Gönderdik", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1939, 1.

⁹⁵ Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13(2), (1958), 152, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000365, Erişim 20.04.2021.

⁹⁶ 1941 yılının ortalarına gelindiğinde ABD'nin savaş sanayisinin üretim kapasitesi Almanya'yı geçmiş durumdaydı. "Amerikada Harb Sanayi Dev Adımı İlerliyor", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1941, 1,5.

⁹⁷ *FRUS*, Volume III, Document 881, 740.0011/8231b, 1941.

⁹⁸ Albay Donovan, bu telgrafi göndermeden 1 hafta önce Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Hitler'in nutku karşısında sinirlenen ABD başkanı Roosevelt, Donovan aracılığıyla İngiltere'ye teminat vermiş, Türkiye'ye de güvence verilerek kendileri savunmaları istenmiştir. Seyahatine Yunanistan, Türkiye, Mısır şeklinde sürdüren Donovan, kuvvetle muhtemel daha sonra Londra'ya geçmiştir. "M. Rooseveltin Şahsi Elçisi Türkiyede", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1941, 1.

⁹⁹ *FRUS*, Volume III, Document 900, 740.0011/8952, 1941.

¹⁰⁰ Aydemir, "İkinci Adam", 129-130.

¹⁰¹ Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Belleten*, XXV(97), (1961), 100-101, <https://belleten.gov.tr/sayi/242>, Erişim 20.09.2021.

¹⁰² Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(2), (2010), 460-463, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5061/69026>, Erişim 20.09.2021.

¹⁰³ Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı", 463. Bu hususta farklı görüşler mevcuttur. Dilek Barlas, İngiltere'nin Türkiye'den kurutulmuş meyve ve 2 yıl içinde 50.000 ton krom satın almayı taahhüt ettiğini ancak yılın ortalarına kadar taahhüt ettiği ürünleri almadığını ifade etmektedir. Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in An Unceatin World 1929-1939*, Brill Academic Publishers, 1998, 202.

¹⁰⁴ Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008, 46.

denge politikasını ustaca yönetmeyi bilmiştir. Bir yandan Almanya ile olan krom ticaretini 1941-1944 arasında yoğun olarak sürdürmüş, diğer yandan müttefiklerin ihtiyacı duyduğu krom madenini, iki blok arasındaki rekabetten faydalanarak yüksek fiyattan satabilme becerisini göstermiştir.¹⁰⁵ Elde ettiği kâr ile ordusunun ihtiyaç duyduğu harp malzemesini tedarik ederek mevcut açığını kapatmayı önemli ölçüde başarmıştır.

Savaşın ve ikili ilişkilerin esnek, kırılabilir ve bir o kadar da dinamik bir yapıda olması, ABD ile münasebetlerin önüne geçmemiştir. Türkiye, her ne kadar savaştan uzak duran bir ülke imajı çizse de her an savaşa girme ihtimalini de göz önünde bulundurmuş ve bu eksende askeri hazırlıklara ağırlık vermiştir. Ortaya çıkan savaş ekonomisinin ve ülkelerin yapısal konumunun somut bir yansıması olarak, ikili ilişkilerde iktisadi mobilizasyonun bir hayli yoğun geçtiği rahatlıkla söylenebilir. Örneğin, ABD'den Martin, Vulte ve Filit uçakları ile bunlara ait motorlarla, İngiltere'den alınan Bristol, Walrus ve Supermarin uçaklarının motorlarıyla birlikte alımı için Başvekâletten Milli Savunma Bakanlığı'na 5.051.368 liralık döviz izni verilmiştir.¹⁰⁶ Fakat bu döviz izninin verildiği kararname, 27 Nisan 1939'da değiştirilmiş ve mezkûr uçaklara ek olarak Hok, Flensling, Dragon ve 50 adet Kurtis R-22 tipi uçaklar ile Gold Brovnik tüfekler ilave edilmiştir. Alınması planlanan bu malzemelerin Türkiye'nin Washington ve Londra Büyükelçileri vasıtasıyla ve pazarlık usulüyle alınması istenmiştir.¹⁰⁷ Bunun yanında yurtiçindeki hava birliklerinde istifade edebilmek ve çok insan nakledebilmek adına, ABD'de bulunan Ford müessesesinden bir adet otobüs alınması için talep edilen 8.000 lira İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Türk Hükümetinin savaşın her olasılığını detaylıca düşünmüş olma ihtimali, alım yaptığı ordu malzemelerinin niteliğinden açıkça anlaşılabilir. Hava kuvvetlerinde kullanılmak ve pilotlarının kör uçuş bilgi ve imkânlarını artırmak için ABD'den 5 adet E tipinde Link Aviation Tirener kör uçuş aleti alınması için Washington Büyükelçisinin yetkilendirilmesi, savaş olasılığının yarattığı tedirginliğin en somut tezahürleri arasında zikredilebilir.¹⁰⁹ Hatta öyle ki, Emniyet Teşkilatı bünyesinde kullanılmak üzere Smith Wesson marka tabanca (100'er mermi ve 1'er yedek iğnesiyle beraber) alınması ve bu doğrultuda 22.000 liralık ödenek ayrılması¹¹⁰ alınan kararlar arasındaydı.

Görüleceği üzere İsmet İnönü liderliğindeki Türk Hükümeti, savaşın tüm olasılıkları üzerinde bir değerlendirme yapmış ve bazı hususlarda sınırlama ve blokaj uygulamalarına gitmiştir. Bu noktada yurt içinde gerçekleştirilmek istenen bireysel teşebbüsler ya ertelenmiş ya da izin verilmemiştir. Misal olarak dönemin önemli isimlerinden ve ilk uçak fabrikasının kuruluşunu gerçekleştirecek olan Nuri Demirağ'ın, Yeşilköy'de bir fabrika tesis etmeyi planlaması verilebilir. Demirağ, bu tesis için gerekli olan malzemelerin piyasadan tedarik imkânı bulunmadığından dolayı yalnızca ABD'den temin edilebildiği ve gerekli olan 125.000 dolar döviz müsaadesi için hükümetten yardım talep ettiği görülmüştür. Lakin savaş ortamının da etkisiyle Başbakanlık, Demirağ'ın bu girişimine olumsuz yanıt vermiştir.¹¹¹

Ordu ekseninde fakat Hava kuvvetleri özelinde yoğun olarak gerçekleştirilen ticari ilişkiler ve askeri ürün alımları aynı sıklıkla ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Havaçılık alanında belirginleşen bu alım faaliyetlerini, Churchill'in de tespiti doğrultusunda değerlendirmek mümkündür. Öyle ki Türkiye'nin havaçılık alanında bu dönemde zayıf olduğu¹¹² ve ihtiyaç duyulan uçak ve savaş enstrümanına yeterli düzeyde sahip olmadığı bir emaresi şeklinde değerlendirmek rasyonel olarak makuldür. Nitekim yürütülen iktisadi faaliyetler de bu argümanı destekleyecek düzeyde şekillenmektedir. Türkiye'nin özellikle uçak ve havaçılık ile

¹⁰⁵ Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı", 477-478.

¹⁰⁶ BCA, 30-18-1-2.86-32-1, (11.04.1939)

¹⁰⁷ BCA, 30-18-1-2.86-36-1, (27.04.1939)

¹⁰⁸ BCA, 30-18-1-2-86-40-20, (11.05.1939)

¹⁰⁹ BCA, 30-18-1-2-88-87-6, (05.09.1939)

¹¹⁰ BCA, 30-18-1-2-87-54-8, (13.06.1939) Bu dönemde Türkiye'nin yerli silah sanayi durumu incelendiğinde çok iyi bir pozisyonda olmadığı görülmektedir. Yerli silah fabrikalarının tesis edilmesinde özellikle Alman firmalarından ve malzemelerinden istifade edilmiştir. Bu doğrultuda Almanya'nın savaşın bir numaralı aktörü olması sebebiyle ithalatın Türkiye için daralması ve yönünü ABD'ye çevirmesi bu minvalde görülmelidir. Yerli savunma sanayinin durumu hakkında bkz. Hüsnü Özlü, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi 1939-1990*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, 11-20.

¹¹¹ BCA, 30-10-0-0.212-441-12, (27.11.1939). Bunun yanında Demirağ'ın tesis ettiği fabrikasında ihtiyaç olan Rokovel aletinin ABD'den satın alınması için 501 dolarlık serbest döviz müsaadesi istenmiş, Başbakanlık ise; ABD ile mevcut anlaşmalar gereği ithal edilen malların bedellerinin serbest dövizle ödenmesinin zaten geçerli bir uygulama olduğundan bu müsaadeye gerek olmadığı bildirilmiştir. BCA, 30-10-0-0.212-441-14, (07.12.1939)

¹¹² Churchill, "The Grand Alliance", 61-62.

ilgili gerekli malzemeleri ABD'den talep etmesi, sadece bir tesadüf ya da tercih sebebi olmayıp Amerikan savaş sanayisinin ne kadar büyük bir kapasiteye ulaşmış olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Şöyle ki ABD Ulusal Savunma Encümeni Üretim Komitesi şefi, ABD'nin, 1940 yılı itibarıyla 10.800 olan uçak üretim kapasitesini 1941'den itibaren kademeli olarak 18.000'e çıkarmayı hedeflediğini¹¹³ beyan etmiştir. Ayrıca Amerikan Savaş Bakanlığı, "ihtiyatlı" tahminlerine göre, 1941 yılı için Almanya'nın aylık 3.000 olan üretim kapasitesinin işgal ettikleri yerlerdeki kaynakları kullanmasıyla 4.000 ile 6.000 civarında olabileceğini bildirmiştir.¹¹⁴ Bu doğrultuda mezkûr dönemde ABD, en çok uçak üretimine ağırlık vermiş, Ford şirketi de Mart ve Nisan aylarında uçak motoru üretmeye başlamıştır. Öte yandan General Motors firması da 1941 yılı sonunda her ay 1.000 kadar uçak motoru üreteceğini açıklamıştır.¹¹⁵ Bununla beraber 1941 yılı için ABD'de, sadece İngiltere'ye teslim edilmek üzere Mayıs'ta 1.334, Haziran'da ise 1.476 uçak üretildiği¹¹⁶ basına yansıyan haberler arasında yer almıştır. Bu minvalde Türkiye, 1940'da ABD'ye ait Curtise Uçak Şirketi'nden satın aldığı Falcon-22 tipindeki uçakların montaj ve uçuş tecrübelerini yapmak, masraflarının ise adı geçen şirket tarafından karşılanmak üzere pilot Mr. Bayley ile uçak mütehasşısı Mr. Benson'un Milli Savunma Bakanlığı'nın bilgisi ve izniyle bu iş için görevlendirmiştir.¹¹⁷ Peyderpey gelmeye devam eden Falcon-22 tipi uçaklar için ilerleyen günlerde farklı ABD'li uzmanlar getirilmeye devam edilmiş, bu kişilerin yalnızca yurtiçindeki hava birliklerinin bulunduğu mıntıklarda çalıştırılmasına izin verilmiştir.¹¹⁸ Öte yandan 1941 yılı için 2.340.000 dolar (primli olarak 4.081.280 TL) döviz cetveline eklenerek 20 adet av uçağı talep edilirken,¹¹⁹ 1942'de yine ABD'den 2 adet harita uçağı alınmıştır.¹²⁰

Bu aşamada, ABD'den yapılan alımların lira/dolar cinsinden karşılaştırmalı mukayesenin sağlıklı yapılabilmesi ve mezkûr döneme ait bütçe yapısı ile kurlar hakkında durumun açıklanması elzemdir. Bu hususta genel bütçeye ait gelir, gider ve açık/fazla değerlerini gösteren tablo şu şekildedir.

Tablo 3: Genel Bütçeye ait Gelir, Gider ve Açık/Fazla Tablosu (1939-1945) (Hazine Yardımı Hariç)

Yıl	Bütçe Gideri (Milyon ₺)			Bütçe Geliri (Milyon ₺)		Açık/Fazla (%)	
	Başlangıç	Yıl Sonu	Harcama	Tahmin	Tahsilat	Öngörülen	Gerçekleşen
1939	258,1	400,9	391,7	261,1	388,2	3,0	-35,0
1940	266,2	557,9	544,6	268,5	552,2	2,3	7,6
1941	306,5	600,6	583,6	309,7	652,2	3,2	68,6
1942	389,9	943,5	913,5	394,3	983,8	44,0	70,3
1943	480,9	1.071,9	1.028,7	486,7	1.038,5	5,8	9,8
1944	947,7	1.148,1	1.076,6	901,5	1.079,2	-46,2	2,6
1945	599,5	641,5	597,2	537,8	663,9	-61,7	66,7

Maliye Bakanlığı BÜMKO, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, Ankara: 1995/5, 1995, 27.

¹¹³ "Amerikada Son Sistem Ağır Tanklar Yapıldı", *Tan*, 10 Ağustos 1940, 1-2.

¹¹⁴ "Amerikada Harb Sanayi Dev Adım İle İlerliyor", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1941, 1,5.

¹¹⁵ "Amerikan yardımı Niçin Gecikiyor", *Tan*, 17 Nisan 1941, 3. Ford Firması aynı zamanda İngiliz uçak motorlarından Rolles-Royce markalı motorlardan 3.500 adet üreteceğini taahhüt etmiştir. "Amerikada İki Türlü Faaliyet", *Tan*, 20 Haziran 1940, 3.

¹¹⁶ "Tayyare Fabrikaları Haziranda 1476 Tayyare Teslim Etiler", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1941, 1,5. ABD, savaş boyunca hem kendisi hem de müttefikleri için ürettiği yaklaşık 325.000 uçakla dünyanın bir numarası konumunda yer almıştır. Jeremy Black, Ed. *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı (1815-2000)*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, 151.

¹¹⁷ BCA, 30-18-1-2.89.126-20, (15.01.1940), İkdâm Gazetesi'nin bir haberine göre; Türkiye ABD'den 1939 yılının ilk üç ayı ile 1940 yılının ilk üç ayı arasındaki dönemde toplam 1,5 milyon dolarlık uçak almıştır. ABD, 1940 yılının ilk 3 ayına göre içinde Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkeye toplam 67 milyon dolarlık uçak satmıştır. "Amerikanın Tayyare İhracatı", *İkdâm*, 1 Mayıs 1940, 1.

¹¹⁸ BCA, 30-18-1-2.90-12-13, (08.02.1940).

¹¹⁹ BCA, 30-18-1-2.93-130-17, (08.02.1941) Bu tarihte resmi dolar kuru 1,31 iken, primli kur, ithalatta 1,94 ihracatta ise, 1,83 TL'dir.

¹²⁰ Bu harita uçaklarıyla beraber yedek motorlar, %20 yedek malzeme ve sigorta masrafları da dâhil 175.000 dolar bedelle ve iare, icar ya da peşin ödeme koşuluyla ve ivedilikle alınması istenmiştir. BCA, 30-10-0-0.59-401-7, (15.05.1942).

Tablo 3'e göre, başlangıç bütçe giderleriyle harcama yapılan bütçe giderleri arasında 1945'e kadar düzenli bir artış gözlenmektedir. Örneğin 1941 yılı bütçesinde genel bütçe başlangıç gideri 306,5 milyon lira iken yılsonunda gerçekleşen gider 600,6 milyon, harcanan bütçe gideri ise 583,6 milyon liradır. Tahsil edilen bütçe gelirin de ise 309,7 milyonluk kazanç beklenirken bu tutar 652,2 milyon lira olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan 1924-1950 arasındaki bütçe gelir ve giderleri incelendiğinde on yıl boyunca (1934-1944) kademeli olarak bir gider ve tahsilat artışının gerçekleştiği görülecektir. Bu dönemdeki iktisadi münasebetlere; genel bütçe, katma bütçe ve konsolide bütçeye ait gelir/giderlerdeki esneme payları ile buna temel teşkil eden savaş ekonomisinin olağanüstü şartları ve bütçedeki dalgalanmalar önemli ölçüde etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Türkiye savaş ekonomisine girmiş ve harcamalarının büyük bölümünü savunma giderlerine ayırmıştır. Daha önce de zikredildiği üzere bu dönemde muhtelif vergi yasaları çıkartılarak savaş ikliminin etkileri azaltılmaya çalışılırken, bütçeye de ek gelir kaynağı oluşturulması planlanmıştır. Muamele Vergisi Kanunu, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi ve Varlık Vergisi bunlardan bazılarıydı. Milli Savunma giderlerinde görülen olağanüstü artışlar 1934'ten sonra zirveye ulaşmıştır. 1939'da bu pay %32,7 iken 1941'de %44,6'ya yükselmiştir. 1934-1943 yıllarına ait on yıllık dönem sonunda da bu oran %44,6 olup, dönem başına göre %100'lük bir artışa karşılık gelmiştir. Böylece İnönü liderliğindeki hükümetler, 1940-1944 arasındaki 5 yıllık dönemde bütçe harcamalarının neredeyse yarısını savunmaya ayırmak durumunda kaldığı anlaşılmıştır.¹²¹

Türkiye, Avrupa'da başlayan ve gün geçtikçe yayılma gösteren II. Dünya Savaşı ortamının yarattığı iktisadi düzenin maliyetini yüksek seviyede hissetmeye devam etmiştir. Ülke nüfusu içinde yer alan erkek işgücünün orduya alınması iktisadi yaşamı sekteye uğratarken, ordunun finansmanında da önemli ölçüde artışlar yaşanmıştır. Bu artışlara savaş durumunun muğlaklığı da eklenince alınan tedbirler ve ortaya çıkan askeri masraflar günden güne yükselmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda, bedelleri Kliring yoluyla ödenmek üzere Polonya, Macaristan ve Yugoslavya'dan alınması planlanan 2000 baş top koşum hayvanı için önceden tanzim edilen sözleşmelerin, harbin ortaya çıkması ile fesih edilmiş olması bu ihtiyacın ABD'den karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Bunun için 2.000-2.500 baş koşum hayvanının iki partiye ayrılması, gerekli olan tutarların 1939 ve 1940 bütçelerinden karşılanması, kalan tutarın ise 1941 bütçesinden karşılanmak üzere serbest döviz olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹²²

Savaş döneminde Türkiye'nin ABD'den aldığı ürünlerin önemli bir kısmının, ülkeye Basra Limanı aracılığıyla sokulduğunu da belirtmek gerekir. Avrupa'daki savaş durumunun da çok önemli bir etken olduğu bu gelişme, Türkiye için güvenli ticaretin tesis edilmesinde kritiktir. Ayrıca İngiltere'nin o bölge üzerindeki kontrolü ve çalışmaları ile Türkiye'nin ABD ile olan ticaretinde bir nevi aracı durumunda olması göz önüne alındığında, bu yolun Türkiye için güvenlik endişelerini ortadan kaldırdığı açıktır. Türkiye'deki askeri fabrikalarca harp imalatında kullanılmak üzere ABD'den alınan 21 kalem malzemenin Washington Büyükelçiliği yoluyla alınması ve 8 Ekim 1940'da Basra Limanı'na gelecek olması bu gelişmeye bir misaldir. ABD'den alınan bu malzeme, 6.000-7.000 ton hacminde olup gerekli tedbirleri almak üzere Türkiye adına Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü Satın Alma Komisyon Reisi Yrb. Münur Kutuğlu görevlendirilmiş ve Basra'ya gönderilmiştir. Masrafları ise yine 1940 yılı bütçesinden karşılanmıştır.¹²³

Savaşın bir tehdit unsuru olarak yurt içi ekonomik yapı üzerinde büyük maliyetler yükleyerek ordu için harcamaları zorunlu kılması, Nuri Demirağ gibi bireysel girişimler istisna edilirse diğer alanlarda bir ihmale yol açmamıştır. Türk Hükümeti, halka karşı sorumluluğunu en üst düzeyde gerçekleştirmeye çalışırken birincil vazifelerine de devam ettiği ve bu gelişmelerin askeri harcamalar dışında sanayi, zirai ve sağlık alanlarında da sürdürüldüğü görülmüştür. Şehirleşme ve imar faaliyetleri kapsamında Trakya'da inşaatı devam eden yol yapımı için müteahhitlere tevzi edilmek (dağıtılmak) üzere bedeli 60.000 lira olan yol yapım makinası ve kamyon alımı müsaadesi talep edilmiştir.¹²⁴ Diğer taraftan harman makinaları, traktörler, biçer-döver ve mibzer makinalarının ABD'den satın alınması ve paralarının 1940 yılı döviz tahsisatından karşılanması¹²⁵ kararlaştırılmıştır. Diğer

¹²¹ Erdoğan Öner, "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 36, (1994), 15-16.

¹²² Bu alımların pazarlık yoluyla satın alınması gerçekleşmediği takdirde toplam tutar olan 1.008.082 liranın 458.082 lirası 1940 yılı bütçesine eklenmesi, geri kalan tutarın ise 1941 yılı bütçesine eklenerek ayrı ayrı sözleşmelerle ve pazarlık usulüyle satın alınması karar verilmiştir. BCA, 30-18-1-2.89-124-18, (08.01.1940)

¹²³ BCA, 30-18-1-2.92-97-9, (10.10.1940)

¹²⁴ Maliye Bakanlığı'ndan Başbakanlığa gönderilen yazıda bu talebin uygun olmadığı bildirilirken, İngiltere olan ticaret antlaşmaları takas yoluyla ithalata müsaade ettiğinden bu ürünlerin ABD'den değil İngiltere'den alınması uygun bulunmuştur. BCA, 30-10-0-0.153-80-22, (29.11.1939).

¹²⁵ BCA, 30-18-1-2.90-20-18, (06.03.1940).

taftan kısıtlı da olsa sanayi alanında çalışmalar devam ettirilmiştir. İnönü Türkiye'si, iktisadi yaşamın önemli yapı taşlarından olan Etibank Kömür İşletmeleri ve Ereğli Kömür Havzasında bulunan müesseselerin ihtiyaçları¹²⁶ ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü gibi kuruluşların ihtiyaç duyduğu malzemeler için ABD'den hammadde alım imkânı sağlamıştır.¹²⁷ Bu durum savaş döneminde dahi ülke adına yapılmaya çalışılan yatırımların ve devlet kontrolündeki kurumların çalışır ve aktif halde tutulmaya çalışılması, dönem hükümetlerinin bakış açısı hakkında önemli kanaatler vermektedir.

Yine bu dönemde Zonguldak Kömür Havzası, Sümerbank, Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü için acilen ihtiyaç duyulan yedek parçaların bedeli olan 510.000 doların, Etibank tarafından ABD'ye ihraç olunan krom ve bakırdan elde edilen/edilecek olan 460.000 dolar ile karşılanması planlanmıştır.¹²⁸ Daha önce de zikredildiği gibi mevcut antlaşmalar ve takas yönetimi çerçevesinde gerçekleştirilen bu ticari faaliyet; ABD'den malzeme getiren geminin dönüşünde, ABD'ye sevk olunacak olan krom bedellerinin ödeme tutarlarıyla mahsup edilecek, kalan miktar ise ayrıca ödenecekti.

ABD ile olan iktisadi ilişkiler sağlık ve sağlık malzemesi alanında da olumlu seviyede yürütülmüştür. Örneğin başkent Ankara şehrinin sakinleri için hayati öneme sahip olan şehir suyunun temizliği ve bakımı için kullanılan klor gazı stoku, sadece 2-3 aylık bir ihtiyacı karşılayacak seviyeye düştüğünden, bu ihtiyacın Amerika'dan serbest döviz yolu ile ve Ankara Belediyesi için tahsis edilen 11.000 lira ile karşılanmasına karar verilmiştir.¹²⁹ Yine Türkiye için önemli hususlardan olan bazı ilaç, termometre ve röntgen filmi gibi temel sağlık malzemelerinin ABD'den alınması Kızılay Cemiyeti aracılığıyla talep edilerek 135.594.32 liralık kaynak 1941 yılı bütçesine ayrılarak Kızılay namına tahsis edilmiştir.¹³⁰ 1942 kışında ise, İstanbul'da zuhur eden Tifüs salgını sebebiyle, İstanbul ve civarındaki birliklerin aşılması için Amerika'dan 1 milyon cc aşı gönderilmiştir. Bu aşının 600.000'inin kullanılması kalan 400.000 cc'nin ise ihtiyat için bulundurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca bütün askeri doktorlar ile bütün büyük askeri hastanelerdeki görevli hemşire ve diğer sağlık personellerinin %50'sine yetecek kadar aşının verileceği, ABD Tifüs Mücadele Komisyonu Reisi General Fox ile Türkiye Sağlık Bakanlığı uzmanlarınca müzakere edilerek karara bağlanmıştır.¹³¹ Fakat bunun yanında Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Psikoloji laboratuvarı için, ABD'den alınması istenen psikoloji aletleri 1940 yılı döviz cetvellerine tahsisat ayrılmadığı için alınamamış ve bu aletlerin kliring sözleşmeleri olan memleketlerden takas yoluyla alınması zaruri görülmüştür.¹³² Bu döneme ait önemli olan başka bir gelişme ise; Milli Savunma Bakanlığı'nın Ordu'ya ait maskeler ile pasif korunma ihtiyaçlarını karşılayacak maskelerin temini için Kızılay Maske Fabrikası'nda, filtre kâğıdı ihtiyacının giderilmesiydi. Bu döneme kadar Almanya'dan temin edilen malzemenin savaş ortamından dolayı başka ülkelere alınması zorunlu hale gelmiş ve bu hususta sadece ABD'nin Pennsylvania eyaletinde bulunan *Acme* şirketinden olumlu cevap alınabilmiştir. Fakat şirket, ürünün bedeli için Newyork'ta kredi açtırılmasını bir ön şart olarak belirlemiştir. Maliye Bakanlığı, 37.000 dolar değerinde olan bu kredi için elde bulunan mevcut maske kontenjanından ve piyasa için ayrılan malzemedan kullanılmasını tavsiye ederek bu alımdan vazgeçmiş ve uygun görmediğini bildirmiştir.¹³³

Yaşanan bu gelişme, Türk Hükümetinin her türlü saldırıya karşı hem ordu hem de piyasada kullanılmasını planladığı maskelerin, kullanılma ihtiyacının ayyuka çıkacağı bir ortamı dahi hesaplamış olması bakımından mühimdir. Fakat diğer taraftan 1940 yılı bütçesine ait gelir ve gider kalemleri incelendiğinde genel bütçe ile beraber hem konsolide bütçe hem de karma bütçe rakamlarında bir fazlalık olduğu görülmektedir. Bu fazlalığa rağmen Maliye Bakanlığı'nın bu alımdan vazgeçmesi ise bir başka düşündürücü gelişmedir. Kanaatimizce bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, askeri malzeme ve ordu finansmanına öncülük verilmesidir. Ayrıca Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1941 tarihli TBMM'nin 6. Dönem açılış konuşmasındaki; "*Cumhuriyet ordusunun kuvvetlenmesi ve ihtiyaçlarının tamamlanması büyük meclisin ve hükümetin en baş işi olduğunu bir kere*

¹²⁶ İhtiyaç olunan malzeme için 1940 yılında geçerli 50.000 lira tahsisat ayrılmıştır. *BCA*, 30-18-1-2.91-44-12, (10.05.1940).

¹²⁷ *BCA*, 30-18-1-2.86-38-6, (06.05.1939).

¹²⁸ *BCA*, 30-18-1-2.92-81-20, (17.08.1940).

¹²⁹ *BCA*, 30-18-1-2.90-40-1, (20.04.1940).

¹³⁰ *BCA*, 30-18-1-2.94-13-13, (18.02.1941).

¹³¹ Bu kararda herhangi bir mali bilgi yer almamış olup, kanaatimizce Türk-Amerikan ilişkilerinin niteliği ve hacmi ile savaşın ilerleyen dönemlerinde alabileceği şekil itibarıyla Türkiye'nin jeo-stratejik pozisyonunu önemseyen ABD tarafından hibe yoluyla verildiği düşünülmektedir. *BCA*, 30-10-0-0.56-377-14, (16.09.1943).

¹³² *BCA*, 30-10-0-0.212-442-12, (05.04.1940).

¹³³ *BCA*, 30-10-0-0.178-234-12, (25.10.1940).

daha belirtmek isterim"¹³⁴ ifadeleri, savaş yıllarında ordu ihtiyaçlarının karşılanması meselesinin meclisin öncelikleri arasında olduğunun açık göstergelerindedir. Bu bağlamda, yukarıda izahı çalışılan ve ordu/askeri tipi malzemelere öncelik verilerek diğer alımlara karşı itidalli davranılması meselesi, İsmet İnönü'nün ifadelerinden bahisle daha anlaşılır hale gelmektedir.

Türk-Amerikan iktisadi ilişkilerinin en önemli virajlarından biri 1941 yılı Mart ayında aşılmıştır. Türkiye, 1939 ve 1940 yıllarında Amerika piyasasına karşı birikmiş borçlarını ödeyebilmek için Amerikan Export-Import Bank'tan 7 milyon dolarlık bir kredi istemiş fakat bu istek kabul edilmemiştir.¹³⁵ Lakin ABD'nin savaşa girmesiyle Türk-Amerikan ilişkileri yeni bir boyuta taşınmıştır. ABD'nin 1941'de Kabul ettiği *Lend and Lease Agreement* (Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması) ABD'nin müttefiklerine yaptığı yardımların resmi çerçevesini çizen bir anlaşma olmuştur. Türkiye bu yardım kapsamında hemen yardım almaya başlamış olsa da anlaşmanın resmîyet kazanması 1945'i bulmuştur. Bu anlaşma, ABD'nin 11 Mart 1941 tarihli Kongresi'nde Ödünç Verme ve Kiralama Yasası çerçevesinde gerçekleştirilmiş,¹³⁶ ayrıca senato ABD Başkanına, ABD'nin savunulması için hayati öneme sahip gördüğü ülkeler başta olmak üzere, her türlü malzemenin satış, devir, ödünç verme, kiralama ve takas etme yetkisini vermiştir.¹³⁷ Söz konusu yasa 11 Mart 1941'de ABD başkanı tarafından imzalanarak yasalasmıştır. ABD, destek kararı almasına müteakip Türkiye'ye Mart 1941'den itibaren yardım göndermeye başlamıştır.¹³⁸ Bu tarihten yaklaşık 9 ay sonra basında yer alan bir habere göre; Türkiye'nin şimdiye kadar alınan yardımların Türk Ordusu'na gönderilen ve havan topu taşıyan kamyonetler olduğu, bundan sonraki süreçte ise Washington'daki tahminlere göre; top, tayyare, tank, üniforma ve diğer malzemelerin gönderileceği yer almıştır.¹³⁹

Türkiye "Ödünç Verme ve Kiralama" programı kapsamında 1941-1944 arasında ABD'den toplam 95 milyon dolar tutarında savaş malzemesi almıştır. Türkiye bu tutarın 90 milyon dolarını sonradan ödeme koşuluyla, 5 milyon dolarını ise peşin ödeme yoluyla almıştır.¹⁴⁰ 7 Mayıs 1946'da ise Türkiye'nin Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmasından doğan borçlarını ABD'ye nakit olarak ödemesi öngörülmüştür. Türkiye antlaşmanın yürürlüğe girmesini takiben 30 gün içinde 4,5 milyon dolar ödemeyi kabul etmiştir. Söz konusu antlaşma TBMM tarafından 20 Mayıs 1946'da onaylanmış, 25 Mayıs 1946'dan itibaren yürürlüğe girmiştir.¹⁴¹ Ayrıca Ödünç Verme ve Kiralama yasasının çıkması Türk basınında da olumlu bir karşılık bulmuştur. Öyle ki, ABD sanayisinin Almanya'dan ileride olduğu ve Amerikan yardımları sayesinde Almanya'nın İngiltere ile baş edemeyeceği ifade edilen bir yazıda, ABD'nin yıllık 80 milyon ton çelik ürettiği ve Almanya'ya karşı savaşan İngiltere'nin harp levazımı malzemeleriyle desteklediği ifade edilmiştir.¹⁴² Ayrıca antlaşma teklifinin ABD tarafından gelmesi ve savaş süresince alınan malzemenin düşük bedelli ödeme maliyeti getirmesi Ankara tarafından memnuniyetle karşılanmış, Başbakan Saraçoğlu, antlaşmanın görüşüldüğü 8 Mayıs 1946 tarihli oturumda Türk-ABD birlikteliğinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.¹⁴³ 13 Mayıs 1946 tarihli oturumda ise TBMM tarafından hem Birleşik Krallık hem de ABD Hükümetleri ile "Hava Ulaştırılmalarına Dair" bir diğer anlaşma, tüm üyelerin oyuyla kabul edilmiştir.¹⁴⁴

Diğer taraftan Amerika, Washington'daki İngiliz Satın Alma Komisyonundan Davidson'un 21 Mart tarihli "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu" çerçevesindeki teklifine olumlu karşılık vermiş, teklifte ise, Türkiye'ye 50 adet 150 mm'lik havan topu ile 18.500 mühimmat/cephane verilmesi istenmiştir.¹⁴⁵ Bunun yanında Türkiye ile İngiltere

¹³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VI/1, 1 Kasım 1941, 308.

¹³⁵ Trask, "The United States", 125.

¹³⁶ Ayşegül Kars Kaynar, İhsan Seddar Kaynar, "ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", *Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series*, 24, (2018), 109-110.

¹³⁷ Nuri Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme ve Kiralama Yardımlarında Türkiye", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1, (2009), 22, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5058/68966>, Erişim 25.05.2021.

¹³⁸ FRUS, Volume III, Document 911, 740.0011/10171, 1941. Söz konusu yasa uyarınca ABD, İngiltere'ye 7 milyar dolar, toplamda ise 31 milyar dolar, Sovyetler Birliği'ne 11 milyar dolar, Fransa'ya 3 milyar dolar ve Çin'e 1,5 milyar dolar değerinde yardım yapmıştır. Bu devletler aldıkları borçları ABD'ye hiçbir zaman ödemiş, bu yardımlar daha sonra hibeye dönüştürülmüştür. Çağrı Erhan, "Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(1), 1996, 263, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001889, Erişim 20.06.2021.

¹³⁹ "Amerika Türkiye'ye Neler Gönderecek?", *Ulus*, 5 Aralık 1941, 3.

¹⁴⁰ Lend and Lease programı kapsamında Türkiye'ye yapılan yardımlar hakkında farklı rakamlar verilmiş olup, kapsamlı bir karşılaştırma için bkz. Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 48, Karakaş, "Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri", 146.

¹⁴¹ Karakaş, "Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri", 235. Anlaşma için ayrıca bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 8 Mayıs 1946, 128.

¹⁴² "Amerika Birleşik Devletlerinin Yardım Kararı", *Akşam*, 11 Mart 1941, 1.

¹⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 8 Mayıs 1946, 23.

¹⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 13 Mayıs 1946, 46-47.

¹⁴⁵ FRUS, Volume III, Document 909, 740.0011/10172, 1941.

arasındaki yakın ilişkiyi takip eden ABD, Türkiye'ye gönderilecek yardımların doğrudan ABD tarafından değil İngiltere aracılığıyla gönderileceğini bildirmiştir.¹⁴⁶ Bu karara temel teşkil eden en önemli gelişme Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ve İngiltere'nin Türkiye'ye yardım için kredi ve savaş uçağı taahhüt ettiği 19 Ekim 1939 tarihli üçlü anlaşma olmuştur.¹⁴⁷

ABD ile Türkiye arasında yaşanan gerginlik ve ikili ilişkilerde kırılmaya yol açan hadise ise, Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasıyla ayyuka çıkmıştır.¹⁴⁸ Dönemin büyükelçisi Münir Ertegün vasıtasıyla ABD Dışişleri Bakanına anlaşma hakkında bilgi verilirken, İngiltere'ye olan sorumluluk ve yükümlülükler aykırı bir anlaşma olmadığı izah edilmiş, Türk topraklarının İngiltere'ye karşı bir eylem için kullanılmasına müsaade edilmeyeceği bilgisi verilerek,¹⁴⁹ diplomatik bir manevra gerçekleştirilmiştir. Bu olay Türk-Amerikan ilişkilerinde Amerikan tarafını kızdırırken, araya soğukluk girmesine yol açmış, 9 Ekim 1941'de imzalanan Türkiye-Almanya Krom Antlaşması¹⁵⁰ iki devlet arasındaki gerginliği hat safhaya çıkartmıştır.

İkili ilişkilerin inişli-çıkışlı bir hal aldığı bu dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinde bir muğlaklık söz konusudur. Bu durumun temel sebebi, ABD'nin Türkiye'ye yardım yapma görevini İngiltere'ye bırakması ihtimalidir. Çünkü ABD, 19 Ekim 1943 tarihli Moskova Konferansında, eğer Türkiye savaşa zorlanır ve dâhil olursa ihtiyaç duyduğu malzemelere ABD'nin bir katkısı olmayacağını beyan etmiştir.¹⁵¹ Diğer taraftan ABD'den Türkiye'ye yapılan yardımlardan İngiltere'nin aracı olması diplomatik ve ticari problemlere kapı aralamış, Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmasını bir ölçüde işlevsiz kılmıştır. Öyle ki İngiltere, kendi mali bunalımı sebebiyle Türkiye'nin talep ettiği malzemelerin ücretini ABD'ye ödeme noktasında gecikmeler yaşatmış, ABD ise ücretinin ödenmemesi durumunda yeni talepleri onaylamayacağını bildirmiştir. Hatta İngiltere bu noktada oportünist bir tavır sergilemiş, Türkiye için tahsis edilen malzemeleri kendisi kullanmıştır.¹⁵² Bu gelişmeler ekseninde, daha önce İngiltere'nin aracılığıyla uygun bulan ABD'nin, gelinen nokta itibarıyla tercihinde hataya düştüğü ya da bundan sonraki kararlarını daha sorgular olduğu ileri sürülebilir. Çünkü ABD'nin savaşa girdikten sonraki dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinde kayda değer bir olumsuzluk görülmezken, İngiltere ve Sovyetlerin Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki ısrarlı tavırlarını desteklememiş, aksine Türkiye'nin savaş dışında kalmasına yardımcı olmuştur.¹⁵³

Nitekim Türk Hükümeti, 1941 yılı ve sonrasında antlaşma ve yardımlar dışında ABD ile pek çok alanda ticari faaliyetlerini devam ettirmiş, bütçesine önemli ölçüde ödenekler ayırarak ticaret hacmini genişletmiş, askeri vb. alanlarda alımlarını sürdürmüştür. Avrupa'da savaşın şiddetlenmesi ve bir şekilde Türkiye'ye sığması ihtimali bu malzeme alımlarının ana yörüngesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, Müstahkem mevkiilerini güçlendirmek için ABD'den 4.000 ton çubuk demir'in alınması ve bunların nakli için 325.000 dolar,¹⁵⁴ askeri fabrikalar adına kullanılacak malzemeler için 400.000 dolar,¹⁵⁵ askeri birliklerde kullanılmak üzere 48 adet kamyon alımı için de 45.000 dolar 1941 bütçesine döviz cinsinden tahsis etmiştir.¹⁵⁶ Harp halinin olabildiğince sertleştiği bu dönemde savaşın olası sonuçları için Anadolu Ajansı da bir dizi önlem almak istemiş, gerçekleşebilecek herhangi bir hava saldırısında tüm gelişmeleri yurt içi ve yurt dışına duyurabilmek için harekete geçmiştir. Elektrik santrallerinin hasar görmesi ihtimaline karşı elektrojen tertibatlı küçük bir kamyon içinde kullanılabilir seygar alıcı makinalar bulundurulmasını talep eden Anadolu Ajansı'nın isteği, Başbakanlık tarafından uygun görülmüştür.¹⁵⁷ Bu süreçte ülkenin iç ekonomik yapısında ticari yaşamın önemli aktörleri olan esnaflar da unutulmamış, Etibank tarafından ABD'ye ihraç edilen 500 tonluk bakırlardan elde edilecek gelirlerle

¹⁴⁶ Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 23.

¹⁴⁷ Türkiye-İngiltere-Fransa arasında imzalanan üçlü yardım antlaşması TBMM tarafından 8 Kasım 1939'da onaylanmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/6, 08 Kasım 1939, 17-25.

¹⁴⁸ Anlaşma Şükrü Saraçoğlu ile Franz Von Popen arasında 18 Haziran 1941'de imzalanmıştır. *FRUS*, Volume III, Document 936, 740.0011/12220, 1941. Ayrıca bkz. Koçak, "Türkiye'de Milli Şef", Cilt I, 587-599. Anlaşma TBMM'de 124 üyenin katılmadığı toplantıda 302 oyla kabul edilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/19, 25 Haziran 1941, 69.

¹⁴⁹ *FRUS*, Volume III, Document 941, 762.6711/17, 1941.

¹⁵⁰ *FRUS*, Volume III, Document 1032, 662.6731/147, 1941.

¹⁵¹ Oran, "Türk Dış Politikası", 456.

¹⁵² Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 28. Misal vermek gerekirse İngiltere, 50 obüs topunu çekim aracı olmaksızın teslim ederken, 200 kamyonun 190'unu kendi himayesine almıştır. Koçak, "Türkiye'de Milli Şef", 705.

¹⁵³ G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 32.

¹⁵⁴ *BCA*, 30-18-1-2.93-125-8, (21.01.1941).

¹⁵⁵ *BCA*, 30-18-1-2.93-129-8, (03.02.1941).

¹⁵⁶ *BCA*, 30-18-1-2.93-130-18, (10.02.1941).

¹⁵⁷ *BCA*, 30-10-0-0.85-560-7, (22.04.1941).

bakırcı esnafının ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bu gelirle ABD'den 80 ton bakır levha getirilmiş ve esnafa dağıtılmıştır.¹⁵⁸

Savaş ekonomisinde yürütülen iktisadi politikalar, Türkiye'nin fiili olarak savaşa girmese dahi ekonomi ile mücadelesinde ulaşılan nokta itibarıyla yeterli görülmemiştir. Savaşın ortaya çıkardığı ekonomik ve siyasi ortam, Türk Hükümeti tarafından bazı katı iktisadi politikaların uygulamaların zorunlu kılmasıdır. Bu uygulamalar doğrudan halka yansıtılacak olan bir dizi vergi politikalarıyla vücut bulmuştur. Hükümetin izlediği bu iktisadi tutum, siyasi sonuçlara da yansımıştır. Örneğin Varlık Vergisi uygulaması ve toplum nezdindeki tezahürleri buna açık birer örnek olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar hükümet, içerden ve dışardan gelen tepki ve baskılara karşı uygulamayı 1943'te sonlandırsa da bu vergiyi ödeyen Müslüman ve Gayrimüslim aileler, CHP yönetimine karşı bilinçli ve örgütlü bir mücadeleye girişmiştir.¹⁵⁹ Örneğini verdiğimiz bu uygulamanın II. Dünya Savaşı gibi sıra dışı bir dönemde dış politikaya da etkileri görülmüştür. Öncelikle ABD, Türkiye içindeki çıkarları bakımından kaygı duyarken, bu minvalde diplomatik girişimlere yönelmiştir. ABD'nin Türkiye'deki vatandaşları dışında ABD'deki Rum Başpiskoposu da patrikhanenin duyduğu rahatsızlığı Washington'a bildirmiştir.¹⁶⁰ Lakin hem Türkiye hem de ABD'de bulunan azınlıklardan gelen baskılar, ABD'nin Türkiye üzerindeki siyasi ve ekonomik tutumunda bir sertliğe dönüştürmemiştir.

Türkiye'nin takındığı ılımlı ve dengeli politik tavır, ilişkilerin akıbeti açısından önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Türkiye'nin Mihver devletleriyle olan ticari ilişkilerini devam ettirmesi ve bu bağlamda İngiltere'nin telkinleriyle ABD'nin Türkiye üzerine baskı kurması Türkiye'yi yeni bir kararın eşiğine getirmiştir. ABD'nin İngiltere aracılığıyla Türkiye'ye malzeme gönderimini durdurması¹⁶¹ ise bu kararda etkili olmuştur.

Diğer taraftan Türkiye'nin Almanya'ya olan krom sevkiyatının bu dönemde artış göstermesi¹⁶² ABD ile İngiltere'nin ortak bir kararla Türkiye'yi protesto kararı almasına kadar gitmiştir.¹⁶³ İngiltere ve ABD'nin 14 Nisan 1944'te Türkiye'ye nota vermesi ilişkilerin seyrini etkileyecek en somut girişim olmuştur.¹⁶⁴ Nota'da Almanya'ya krom sevkiyatı başta olmak üzere Almanya'nın uydusu olan diğer devletlere Türkiye'den mal sevkiyatının devamı halinde blokaj uygulanacağı beyan edilmiştir. Buna karşın Türkiye 17 Nisan 1944 tarihli cevabında, istenilen yardımın maddi imkânlar nispetinde devam edeceğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Fakat bu beyana karşın, baskılar karşısında İngiltere ve Amerika'ya yaklaşarak işbirliği fırsatlarını yok etmek istemeyen Türkiye, Almanya başta olmak üzere Avrupa ile olan dış ticari ilişkilerini iktisadi safhadan siyasi safhaya intikal ettirmiştir. Sonuçta 20 Nisan 1944'de Deniz yolu ve Demir yolu sevkiyatlarını durdurma kararı almış,¹⁶⁶ böylece ABD, Deniz yolu üslerini rahatlıkla kullanma fırsatını elde etmiştir. Ayrıca Türkiye, bu kararını perçinlemek istercesine müttefiki olduğu ABD ve İngiltere ile bu tarihten sonra ticari ilişkilerini düzene koymak, sistematik hale getirmek ve siparişleri takip etmek adına Dışişleri Bakanlığınca bir "Sipariş Merkezi Bürosu" kurulması için tamim yayınlamıştır.¹⁶⁷ Krom meselesinin çözüme kavuşturulmasından sonra 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkilerine son veren Türkiye,¹⁶⁸ savaşın son zamanlarında temsili olarak da olsa safını tayin etmiştir.

¹⁵⁸ BCA, 30-10-0-0.163-139-11, (19.04.1941).

¹⁵⁹ Boratav, "Türkiye İktisat Tarihi", 103.

¹⁶⁰ Cüneyt Akalın, "Varlık Vergisine Yabancı Tanıklar", *Mülkiye Dergisi*, XXIX, (2014), 168, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/247/1120>, Erişim 03.07.2021.

¹⁶¹ Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 40-41.

¹⁶² Bu artış, Türk basını tarafından ABD gazetelerindeki haberler referans alınarak dikkat çekilmiştir. Şöyle ki, ABD gazetelerinde 1943 yılında Türkiye'den Almanya'ya 47.000 ton krom ihracatının yapıldığı, buna karşın Birleşmiş Milletler'e 50.000 ton krom ihraç ettiği dikkat çekilerek Almanya'ya yapılan krom satışının durdurulması istenmiştir. "Almanya'ya Krom İhracatımız", *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶³ FRUS, Volume V, Document 886, 811.20/838, 1944. FRUS, Volume V, Document 887, 811.20/927, 1944.

¹⁶⁴ ABD ve Büyük Britanya Hükümeti, Türkiye'nin Avrupa ile sürdürdüğü ticari münasebetten ve düşmanlarına verdiği yardımdan ciddi derecede rahatsızdı. Gerek ABD gerekse Britanya Hükümetleri, savaşın yürütülmesi için gerekli olan malzemeleri listelerken, Türkiye'nin kritik rolüne de vurgu yapıyordu. FRUS, Volume V, Document 895, 811.20/984, 1944, "Krom İhracatımız", *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶⁵ Türkiye yardımlarının sınırlı da olsa devam edeceğini belirtmiş lakin Steinghardt'tan gönderilen 14 Nisan 1944 tarihli telgrafa göre, Türkiye Almanya'ya olan krom sevkiyatını 4.200 tona düşürmeyi kabul ettiğini 20 Nisan'dan önce zaten göstermiştir. FRUS, Volume V, Document 891, 811.20/981, 1944.

¹⁶⁶ BCA, 30-10-0-0.163.140-18, (20.04.1944), FRUS, Volume V, Document 901, 811.20/996, 1944, "Krom Hakkında Verdiğimiz Karar", *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶⁷ BCA, 30-10-0-0.15-84-37, (05.07.1944).

¹⁶⁸ "Almanya ile Münasebetlerimiz Dün Gece Yarısından İtibaren Kesildi", *Ulus*, 3 Ağustos 1944, 1.

Amerika, 27 Aralık'ta gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin Almanya'dan sonra Japonya ile de tüm ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sonlandırmasını talep etmiştir.¹⁶⁹ Bu istek karşısında TBMM, aldığı kararla 3 Ocak 1945'te Japonya ile diplomatik ve ticari münasebetlerini kestiğini bildirmiştir.¹⁷⁰ Bu gelişmeyle beraber müttefiklerinin yanında yer aldığını gösteren Türkiye, 1 Nisan 1939 tarihli Türk-ABD Ticaret Antlaşması listesinde yer alan gümrük oranlarında güncellemeye gitmiş ve bir dizi değişiklik yapmıştır.¹⁷¹

II. Dünya Savaşı, Amerika ekonomisinde istikrarsızlık oluşturmazken dünya arenasında ABD hegemonyasının ortaya çıkardığı bir dönem olarak kendini göstermiştir. Ayrıca savunma harcamalarında da artışın yaşandığı bir evre olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, ABD nezdinde hem ılımlı bir müttefik, hem de fayda sağlayabileceği bir pazar konumuna geçmiştir.¹⁷² Türkiye'nin bu sancılı süreçte takındığı tavır ve Türk-Amerikan ilişkilerinin ticaret ve yardım antlaşmalarıyla olgunlaştırılması, iki ülke ilişkilerindeki denge unsurunun ön plana çıkmasını sağlamıştır. Nitekim müttefiklerin yanında yer almasından sonra Türk-Amerikan karşılıklı yardım antlaşması imzalamaya yönelik başlayan Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması görüşmeleri tekrar gündeme getirilmiştir. Türkiye bu hususta önceki antlaşma hükümlerinin geçerliliği ve uygulanması noktasında açıklık isterken, ABD; Türkiye'nin tereddütlerini gidermek adına Türkiye'nin artık ürün alımında İngiltere'ye değil ABD'ye karşı sorumlu olacağını bildirmiştir. Yapılacak yardım antlaşmasında, geriye dönük uygulamalardan muaf tutularak Türkiye'nin aldığı ürünlerin bedelinin doğrudan ABD'ye ödeneceği netleştirilmiştir. Ayrıca ABD, İngiltere'nin girişimlerini de göz önünde bulundurarak bu konuda hızlı davranmış ve Türkiye ile İngiltere'den önce antlaşma imzalamak istemiştir.¹⁷³ Antlaşmanın imzalanması için Türkiye adına Hariciye Bakanlığı yetkilendirilerek¹⁷⁴ 23 Şubat 1945'te Türkiye ile Amerika arasında bir ön "*Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması*" imzalanmıştır.¹⁷⁵ 9 maddeden teşkil olan bu antlaşma, 9 Mart 1941 tarihli yasaya istinat edilerek Türkiye'ye savaş sonrası yapılacak yardımların kapsamını, niteliğini ve çerçevesini ortaya koyan bir ön antlaşma özelliğine sahiptir. Ayrıca bu antlaşma, savaş sonrasında gerçekleşecek Truman ve Marshall Yardımlarının bir prototipi olmuştur.

Ezcümle, savaş yıllarında Amerika'nın Türkiye dış ticaretinde payı önemli ölçüde büyüme göstermiştir. 1940-1944 arasında Türkiye ile Amerika arasında yapılan ticaret, ithalatın %6'sını oluşturmuştur. ABD'ye yapılan ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatının cari değer içindeki payı ise, 1940'ta %14 iken 1945'te %44'e yükselmiştir. 1945 ve 1946 yıllarında kliring ve takas antlaşmaları önemini kaybetmeye başlarken, dünya piyasasındaki fiyat yapıları Türkiye'yi etkilemeye devam etmiştir. Diğer taraftan savaş sonrasında Türkiye'nin, ABD yardım ve kredilerine dayanan bir iktisadi politikaya kayması, dış ticaretin liberalleşmesi yönünde dış baskıları beraberinde getirmiştir.¹⁷⁶ En genel hatlarıyla 1930-1950 arasında Türkiye açısından büyüme ve daralma oranları ise şöyle gerçekleşmiştir:

Tablo 4: Türkiye'nin 1930-1950 Arası Dönemde Büyüme/Daralma Oranları

	1930-1939 (%)	1940-1949 (%)
Endüstri	11,7	-0,3
Tarım	6	1,7
Hizmet	5,7	1
GSYİH	6	0,7

Tevfik F. Nas, *Tracing The Economic Transformation of Turkey From The 1920's To Eu Accession*, Lieden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008, 11, Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 123-125.

¹⁶⁹ *FRUS*, Volume V, Document 967, 767.94/12-3044, 1944.

¹⁷⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, VII/15, 03 Ocak 1945, 8-18. "Japonya ile Münasebetlerimizi Kestik", *Ulus*, 4 Ocak 1945, 1. Türkiye aynı gün; İngiltere'den 1 Milyon, ABD'den ise 11,5 milyon liralık demiryolu malzemesi almıştır.

¹⁷¹ Düzenlemeye göre, 695 D pozisyonuna giren maddelerin kilosu için 0,95 kuruş olan gümrük vergisi 2,75 kuruşa çıkartılırken, 695 C pozisyonunda olan maddelerin 6 kuruş olan gümrük vergisi de 3,30 kuruşa indirilmiştir. Bu maddeler motorin ve gaz yağdır. Bkz. *BCA*, 30-18-1-2.106-50-15, (15.07.1944), *BCA*, 30-18-1-2.106-60-9, (4.08.1944) Kanun layihası için bkz. *BCA*, 30-18-1-2.106-62-15, (14.08.1944).

¹⁷² Alan S. Milward, *The Economic Effects of The World Wars On Britain*, *Economic History Society*, London: Macmillan, 1970, 17.

¹⁷³ *FRUS*, Volume VIII, Document 1271, 867.24/2-545, 1945. *FRUS*, Volume VIII, Document 1272, 867.24/2-845, 1945.

¹⁷⁴ *BCA*, 30-18-1-2.108-24-1, (22.02.1945)

¹⁷⁵ *FRUS*, Volume VIII, Document 1276, 867.24/2-2445, 1945. Antlaşma, TBMM tarafından 25 Haziran 1945'de onaylanmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VII/XVIII, 25 Haziran 1945, 395-397.

¹⁷⁶ Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi, 166-167.

1930-1939 döneminde %11'lik büyüme oranına sahip olan endüstri, 1940-49 döneminde %-0,3'lere kadar gerilemiştir. %6 olan tarımdaki büyüme oranı %1,7'ye, %5,7 oranındaki hizmet sektörü de aynı dönemde %1'lere kadar inmiştir. Türkiye'nin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) büyüme oranına bakıldığında tarım, endüstri ve hizmet sektöründeki düşüşe paralel olarak bir daralma yaşandığı görülmüştür. GSYİH, 1930-39 arası evrede %6'lık bir büyüme oranına sahipken 1940-49 arasında %0,7'ye gerilemiştir. Fiyat türünden bakıldığında ise milli gelirdeki düşüş açıkça görülmüştür. F. Ergin'in tespitlerine göre; 1942'de 1 milyar 875 milyon lira olan milli gelir, 1943'te 1 milyar 389 milyon lira, 1944'te ise 1 milyar 659 milyon lira olarak hesaplanmıştır. Bu durum fiyatlar genel seviyesinin devamlı yükselmesinin temel sebebi olmuştur. 1939-1949 yılları arasında para arzı 5 kat artarken, devletin iç borçlanma toplamı 14 kat artmıştır.¹⁷⁷

Türkiye tarafından 1944-1945 yıllarında hazırlanan ve savaş sonrası iktisadi gelişmeyi planlayan devletçi yatırım programı, önemli bir dış finansman gerektirmiştir. Bu doğrultuda savaşın galiba olan ABD'nin, bu finansmanı sağlaması umut edilmiştir. Bu nedenle İsmet Paşa liderliğindeki Türkiye, Truman ve Marshall Yardımlarından önce 1945 Ekim'inde, Amerikan Export-Import bankasından kalkınma planı finansmanı için 500 milyon dolarlık bir kredi istemiştir. ABD'nin Mart 1946'da yalnızca 25 milyon dolar verebileceğini iletmesine karşın, Türkiye bu talebinde ısrarcı olmuştur. Bu arada Türk-Sovyet gerginliğinin ortaya çıkmasından sonra Amerikan savaş gemisi Missouri'nin Nisan 1946'da Türkiye'ye yaptığı önemli ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı İnönü, askeri yardıma şimdilik gerek olmadığını fakat sanayi ve alt yapı yatırımları için bu kredinin gerekli olduğunu tekrarlamıştır.¹⁷⁸ Savaş sonrası iktisadi yapı, Türkiye'nin kalkınma programı ve hızını artırmasına imkân tanırken, bu program için dış finansman desteği, mevcut politik ortamın da etkisiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Ayrıca savaşın sona ermesiyle birlikte, savaş sırasında Türkiye'yi kendi cephesinde gören ABD'nin, savaşın bitmesiyle beraber Türkiye'de demokrasinin yeniden tesisine ve demokratik düzene bağlı kalınacağına dair beklentileri, ABD'li politika yazarları ve ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığından yeni çekilen Mr. Grew'in ifadeleri de referans gösterilerek¹⁷⁹ Türk basında yer almaya başlamıştır.

Türkiye, İnsanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olan II. Dünya Savaşı'nda, savaşın dışında kalmanın sınırlı da olsa faydalarını görmüş ve bu dönemde altın ve döviz rezervlerini artırmıştır. Türk ihracat mallarına dış talebin artış göstermesi ve fiyatların yükselmesi önemli bir etken olarak belirirken, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'den çektiği hammadde ile Almanya'ya yapılan krom ihracatı bunda çok etkili olmuştur. Savaş sona erdiğinde Avrupa ülkelerinin altın rezervleri tükenirken, ABD'nin rezervleri önemli ölçüde artmıştır. Çünkü savaş döneminde Avrupa ülkeleri ABD'den yaptıkları ithalatı altınla ödemek zorunda kalmışlardır.¹⁸⁰ Bu dönemde ABD'nin ekonomisi hiç görülmemeyen bir biçimde %15 büyüme göstermiştir. Savaşın getirdiği tahribat ve yıkımla Avrupa yoksullaşırken zenginleşen tek ülke ABD olmuştur. 1945'de Washington'un altın rezervi 20 milyar dolara ulaşmış ve bu rakam toplam dünya rezervinin 2/3'ünü oluşturmuştur.¹⁸¹ Bu aşamadan itibaren Türkiye dış ekonomik bağlamda ABD'den alınan kredi ve yardımlarla yeni düzenlemelere geçmiş, yeni dönemde Truman ve Marshall Yardımlarının da etkisiyle kademeli bir büyüme dönemine girmiştir. Sanayi sektörüne sağlanan destekler ve yatırımlar, tarımda makinalaşmaya geçiş ve teçhizat alımı 1950 sonrası yaşanacak büyümenin temel unsurları olmuştur.

Sonuç

Türk-Amerikan ilişkilerinin geçmişi, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar gitmekle beraber iki devlet arasındaki ilk temaslar, ABD'nin Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için gelmesiyle başlamıştır. Bağımsızlığını elde etmesinden kısa bir süre sonra izolasyon politikasına geçen ABD, bu dönemde ekonomik olarak büyümeye başlamış ve mevcut hammaddesini farklı kıtalara ihracat etme yoluyla Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak istemiştir. Bu dönemde bir dizi savaşlar ve mali bunalımla yıpranan Osmanlı Devleti, yeni müttefikler arayışına girmiş ve ABD ile münasebetlerini bazı antlaşmalarla tesis etmeye başlamıştır. İlk resmi ilişkiler 1830 Ticaret Antlaşmasıyla kurulurken, iki ülke arasındaki siyasi ve iktisadi münasebetlerin çerçevesi de çizilmiştir. Ticari ilişkilerin gelişmeye başlamasının ardından diplomatik ilişkilerin kesilmesi ise, ABD'nin 1917'de Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu kesinti 1927 yılında gerçekleştirilen *modus vivendi* ile yeniden

¹⁷⁷ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983, 209-210; Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 124.

¹⁷⁸ Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi", 200.

¹⁷⁹ "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?", *Ulus*, 11 Eylül 1945, 3.

¹⁸⁰ Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 124-125.

¹⁸¹ Erhan, "Avrupa'nın İntiharı", 267.

kurulmuştur. Tesis edilen dostluk ticari yapıya da tesir etmiş, ikili ilişkiler 1929 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile tekrar resmi çerçeveye sokulmuştur. Bu tarihten itibaren Türk-Amerikan ilişkileri Türkiye lehine seyretmeye başlamıştır. ABD'nin talepleri doğrultusunda Türkiye, ABD'ye bazı imtiyazlar vermiş, akabinde yaşanan 1938 ve 1939 Ticaret Antlaşmaları iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin perçinleşmesine ve dostluk ilişkilerinin güçlenmesine katkı yapmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması tüm Avrupa'yı kaosa sürüklerken, savaşın doğurduğu siyasi ve ekonomik ortam, Türkiye ekonomisini de derinden etkilemiştir. Savaş ekonomisi sebebiyle yatırımlar durmuş, devletçilik politikaları sekteye uğramış, yaklaşık 1 milyona yakın yetişmiş işgücü silahaltına alınarak tüketim harcamaları ve maliyetler yükselişe geçmiştir. Toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalmış ve böylece enflasyonist ve hükümetin denetiminden çıkan bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz yapıya karşın Türk-Amerikan ilişkileri, olumlu yönde ilerleme kaydetmiştir.

Savaşın hızla yayılmaya başlaması karşılıklı menfaatlerin yeniden gözden geçirilmesine yol açarken ABD, Türkiye'nin Balkanlarda yürüttüğü plana kendini savaşa sokacak bir etken olarak gördüğü için destek vermemiştir. Lakin Türkiye'nin Almanya ile olan ticaret hareketliliğini ve krom satışını göz önünde bulunduran ABD, Türkiye'yi Avrupa'nın geleceği ve çıkarları için tehlikeli gördüğü Almanya'dan uzaklaştırmak için çaba göstermiştir. Bu hususta Türkiye'yi Ödünç Verme ve Kiralama Programı'na dâhil ederek bir dizi yardımlarda bulunmuştur. Çok uzun sürmeyen bu yardım planı 1941 Türk-Alman Saldırmazlık Paktı ve Krom Antlaşmaları sebebiyle kesintiye uğramış ve ABD, Türkiye'ye yaptığı yardımlarına bir süre ara vermiştir.

Savunma harcamalarının yoğunlaşarak bir hayli artış gösterdiği bu dönem, Türkiye için iktisadi tıkanıklığa yol açmıştır. Ayrıca ABD'den alınan Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmaları kapsamındaki yardımların yanında ABD ile ticari yaşam oldukça hareketliliğe sahne olmuştur. Hemen her alanda gerçekleştirilen ticari münasebetler, ordu başta olmak üzere sanayi, ziraat, ticaret, sağlık, devlet kuruluşları, şehirleşme, tarım, havacılık ve emniyet gibi pek çok safhada ürün ve malzeme alım-satımına imkân tanımıştır. İktisadi yaşamda gerçekleşen ihracat/ithalat malzemelerinin nitelik ve niceliğine bakıldığında ise fiili olarak savaşa hazırlık sürecinin yaşandığı reel politik gerçeklik gün yüzüne çıkarken, bu sürecin dayattığı ekonomik gereksinim savaş dönemi bütçelerine yansımıştır.

Büyüme/daralma oranlarına bakıldığında gözle görülür bir düşüş yaşayan Türkiye'nin, ABD ile iktisadi yaşamında dönemsel farklılıklar gözlenmiştir. Bunun yanında savaşın dışında kalmakla sınırlı da olsa altın ve döviz rezervlerini artırmak gibi bir kazanç yaşamıştır. Savaşın asıl kazananı ise hem politik hem de ekonomik sahada ABD olmuştur. Savaş sonunda sembolik de olsa Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden Türkiye, BM'ne üyelik ve müttefiklerinin desteğini alma konusunda diplomatik bir manevra gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeyle ABD ile yeni Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmaları imzalayarak, gümrük oranlarında düzenlemeye gitmiş, yenedünya düzeninde pozisyonunu ABD ekseninde şekillendirmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı boyunca ABD, dünya ekonomisini domino ederken, Türkiye'nin hem dış iktisadi ilişkilerinde hem de ticaretinde önemli bir paya sahip olmuş ve Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, (FRUS)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Maliye Bakanlığı BÜMKO, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, Ankara: 1995/5, 1995.

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Akalın, Cüneyt. "Varlık Vergisine Yabancı Tanıklar", *Mülkiye Dergisi*. 29, (2014): 159-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/247/1120>. Erişim 03.07.2021.

Akbaş, Zafer., Ahmet Hüsrev Çelik, Melih Duman, "İkinci Yüzyılında İşbirliği ve Çatışma Sarmalında Türk-Amerikan İlişkileri", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 13(19), (2019), 2226-2258. <https://doi.org/10.26466/opus.532884>. Erişim 08.04.2021

Armaoğlu, Fahir. "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı" *Bellekten*. LV (1991): 483-528. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2192/tur>. Erişim 06.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *ATAM Dergisi*. XIII/38, (1997): 632-639. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xiii-temmuz-1997-sayi-38>. Erişim 05.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 13(2), (1958): 139-179. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000365. Erişim 20.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Arslan, Gürbüz. "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3 (2018): 1-50. https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/40363/482529#article_cite. Erişim 05.04.2021

Arslan, Mahmut. "2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi", *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*. 2(2), (2016): 1-14.

Ataç, Kaan Kutlu. "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 13(25), (2017): 182-212.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. C. 1, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961.

Avcı, Ayşegül. *American Propaganda in Turkey As Economic Military And Cultural Warfare Against Germany During The Second World War*. Masters Thesis, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam 1938-1950*. Cilt II. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.

Barlas, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in An Unceatin World 1929-1939*. Brill Academic Publishers, 1998.

Black, Jeremy. Ed. *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı (1815-2000)*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Bulut, Semih. *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*. Ankara: AAM Yayınları, 2010.

Churchill, Winston. *The Grand Alliance*. Newyork: Rosetta Books LLC, 2002.

Çalık, Ramazan. "Türk-Alman İlişkileri", *Türkler*. XVI, 2002.

Dağcı, Gül Tuba, Kaan Diyarbakırlıoğlu. "Turkish Foreign Policy during Adnan Menderes Period", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*. 12 (1), (2013): 18-31. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/alternatives/issue/1689/20864>. Erişim 10.06.2021

Darby, Michael R. "Three and a Half Million U.S. Employees Have Been Mislead: Or, an Explanation of Unemployment, 1934-1941", *Journal of Political Economy*. 84(1), (Feb.1976): 1-16.

- Edwards, A.C. "The Impact of the War on Turkey", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs-1944)*. XXII(3), (Jul. 1946): 389-390.
- Erhan, Çağrı. "Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 51(1), 1996, 259-273. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001889. Erişim 20.06.2021.
- Erhan, Çağrı. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Gencer, Ali İhsan, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver. *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008.
- Grew, John. *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü*. Çev. Muzaffer Aşkın. Çağdaş Matbaacılık, 2000.
- Hanioglu, M. Şükrü. *A Brief History of The Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Pres, Princeton and Oxford, 2008.
- Hobsbawn, Eric. *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.
- Julien, Claude. *Amerikan İmparatorluğu*. Çev. Tahsin Saraç, Aysel Gülercan, Ankara: Hitit Yayınları, 1969.
- Kamrava, Mehran. *The Modern Middle East*. California: University of California Pres, 2005.
- Karakaş, Nuri. "Amerikan Ödünç Verme ve Kiralama Yardımlarında Türkiye", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIV/1, (2009), 21-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5058/68966>. Erişim 25.05.2021.
- Karakaş, Nuri. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXV(2), (2010): 447-482. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5061/69026>, Erişim 20.09.021.
- Karakaş, Nuri. *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008.
- Karluk, Rıdvan. *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim*. İstanbul: Beta Yayınları, 1997.
- Kaynar, Aysegül Kars, İhsan Seddar Kaynar. "ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", *Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series*. 24, (2018): 109-120.
- Keyder, Çağlar. *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Koloğlu, Orhan. "Türk'le Amerikalının Tanışması", *Tarih ve Toplum*. 28(163), (1997): 16-25.
- Köprülü, Orhan F. "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*. LI, (1987): 927-947. <https://belleten.gov.tr/tammetin/1979/tur>. Erişim 03.04.2021.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*. Ankara: Doğu Matbaası, 1959.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*. XXV(97). (1961): 95-103. <https://belleten.gov.tr/sayi/242>, Erişim 20.09.2021.
- Millman, Brock. "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*. 31/3, (Jul. 1995): 483-508.
- Milward, Alan S. *The Economic Effects of The World Wars On Britain, Economic History Society*. London: Macmillan, 1970.
- Nas, Tevfik F. *Tracing the Economic Transformation of Turkey From The 1920's To Eu Accession*. Lieden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008.
- Neumark, F. "Türkiye İktisadiyatı: 1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*. 2, (2012): 412-418.
- Oran, Baskın. Ed. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*. 14, (1981): 87-96.
- Öner, Erdoğan. "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. 36, (1994): 1-44.
- Önsoy, Murat. *The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales*. Germany: Masters Thesis, Friederich Alexander University, 2009.

Özgiray, Ahmet. "Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *AAM Dergisi*. 15/43, (1999): 55. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-mart-1999-sayi-43>. Erişim 07.04.2021.

Özlu, Hüsnü. *İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi 1939-1990*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, 2006.

Sander, Oral. *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.

Sander, Oral, Kurthan Fişek. *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977.

Satış, İhsan. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Amerika Silah Ticareti", *History Studies*. (3), (2011): 295-311. http://dx.doi.org/10.9737/hist_318. Erişim 16.09.2021.

Singer, Morris. *The Economic Advance of Turkey 1938-1965*. Ankara: Turkish Economic Society Publication, 1971.

Soysal, İsmail. "Türk Amerikan ilişkilerinin Ana Çizgileri", *Bellekten*. XLI (1977): 265. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1456/tur>. Erişim 05.05.2021.

Sümer, Gültekin. "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü", *Uluslararası İlişkiler*. 5/19, (2008): 119-144. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39261/462366#article_cite. Erişim 01.07.2021.

Şener, Mustafa. "Burjuva Uyarlığının Peşinde", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (içinde), Ed. Gökhan Atılğan vd. İstanbul: Yordam Kitap, 2015, 203-231.

Temizer, Abidin, M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies of the Ottoman Domain*. 3/4, (2013): 1-17. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohsc/issue/11013/131735#article_cite. Erişim 28.06.2021.

Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Tokgöz, Erdinç. *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*. Ankara: İmaj Yayınları, 2004.

Trask, R.R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.

Turgay, A. Üner. "Ottoman-American Trade During The Nineteenth Century", *The Journal Of Ottoman Studies*, III (1982): 189-246. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10974/131336>. Erişim 18.09.2021.

Ülman, Haluk. *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1961.

Ünlüöner, Kurban. "Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 4(4), (1988): 313-335. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/22983/246304>. Erişim 28.05.2021.

Ünver, Metin. "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 32(54), (2013): 195-220. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000560. Erişim 16.09.2021.

Yaşar, Ercan vd. *Seçilmiş Göstergelerle Türkiye Ekonomisi-Geçmişten Günümüze*. Ed. Yavuz Odabaşı, Zeki Yılmaz. Kütahya: Academia Yayınevi, 2016.

Yüksel, Yurdagül. "Atatürk ve Roosevelt", *ATAM Dergisi*. XV/44, (1999): 777-784. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-temmuz-1999-sayi-44>. Erişim 25.06.2021.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Tan

Ulus

İnternet Kaynakları

John Van Antwerp MacMurray (1881-1960), <https://history.state.gov/departmenthistory/people/macmurray-john-van-antwerp>. Erişim 10.06.2021.

Christopher J. Tassava, "The American Economy during World War II", in <https://eh.net/encyclopedia/the-american-economy-during-world-war-ii/> Ed. Robert Whales, 2005. Erişim 20.05.2021.